

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTUTRA MƏRKƏZİ

“Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Hüseynli Afaq Tofiq

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh

(imza)

“ ____ ” _____ 2020 –ci il

“Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqi”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 “Statistika”

İxtisaslaşma: “Müəssisələrin statistikasi”

Qrup: 702

Magistrant:

Hüseynli Afaq Tofiq

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Cabbarova Aynur İmran

_____ **imza**

Proqram rəhbəri :

i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2020

Elm andı

Mən, Hüseynli Afaq Tofiq qızı and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ STATİSTİK TƏDQIQI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Bazar iqtisadiyyatının zəruri elementlərindən biri olan qiymətli kağızlar bazarı ölkə iqtisadiyyatının inkişafının ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Ona görə də bu bazarın mövcud vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək, gələcəyə proqnoz vermək və bu bazarın inkişafının həlli yollarını tapmaq olduqca vacib problemdir. Deyilənlər baxımından Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqi dərin araşdırmaya layiq olan olduqca aktual bir mövzudur.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarını statistik təhlil etməklə, onun hazırkı vəziyyətini, inkişaf səviyyəsini və respublikanın iqtisadi inkişafına təsirini öyrənməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Statistik tədqiqatın metodları olaraq müşahidə, bölgü sıralarının təhlili, nisbi və orta kəmiyyətlər, qruplaşdırma, çoxamilli təsnifat, zaman sıralarının təhlili, analitik hamarlaşdırma eyni zamanda tədqiqatın nəticələrini vizual təqdim etmək üçün cədvəl, qrafik və statistikanın digər spesifik metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, dövlət proqramları, Mərkəzi Bankın, Bakı Fond Birjasının Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, qiymətli kağızlar bazarı statistikasına dair elmi araşdırmalar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqi zamanı korrelyasiya- reqresiya təhlilini həyata keçirmək üçün lazımi statistik rəqəmlərin olmamasıdır.

Tədqiqat elmi yeniliyi və praktiki nəticələri:

- Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının əsas göstəriciləri statistik tədqiq edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmnin proqnoz qiymətləri hesablanmışdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəticələrindən qiymətli kağızlar bazarının müxtəlif iqtisadi məsələlərini araşdıran mütəxəssislər, tədqiqatçılar tərəfindən Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətini qiymətləndirərkən, bazarın inkişaf proqramlarını tərtib edərkən, fond bazarını tənzimləyən normativ bazanın təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr hazırlayarkən istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, qiymətli kağızlar bazarı, statistik təhlil

STATISTICAL STUDY OF THE SECURITIES MARKET IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

Relevance of the study: The securities market, which constitutes one of the necessary elements of a market economy, is one of the most essential areas of economic development of the country. Therefore, it is crucial to properly assess the current state of the securities market, forecast the future and find solutions to the development of it. From the point of view of the abovementioned, the statistical study of the securities market in the Republic of Azerbaijan is a very topical issue that deserves in-depth research.

Objective of the study: The purpose of the research is to study the current state, level of development and its impact on the economic development of the country by statistical analysis of the securities market in the Republic of Azerbaijan.

Methods used in the study: Among statistical research methods, observation method, analysis of distribution series, relative and average quantities, grouping, multivariate classification, time-series analysis, analytical smoothing, as well as tables, graphs and other specific methods of statistics for the visual presentation of the research results were used.

Research database: The information base of the research include the Law of the Republic of Azerbaijan “On Securities”, the state programs, the data obtained from the Central Bank, Baku Stock Exchange, and State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, as well as the scientific researches on securities market statistics.

Research restriction: Limitations of the research are the lack of statistical data necessary to carry out correlation-regression analysis during the statistical study of the securities market in the Republic of Azerbaijan.

Research on scientific innovation and practical results:

- The main indicators of the securities market in the Republic of Azerbaijan have been statistically studied;
- Development directions of the state securities market in the Republic of Azerbaijan have been identified;
- Forecast prices of turnover in the state securities market in the Republic of Azerbaijan have also been calculated.

Areas where results can be used: The findings of the research can be used by experts to study various economic issues of the securities market and researchers to assess the state of the securities market in Azerbaijan, promote development programs of the market and make recommendations for improving the normative base regulating stock exchange.

Key words: Republic of Azerbaijan, securities market, statistical analysis

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	-Amerika Birləşmiş Ştatları;
ACBDI	-Azerbaijan Central Bank Debts Index;
AGBI	-Azerbaijan Government Bonds Index;
AMB	-Azərbaycan Respublikası Milli Bankı;
AMFBI	-Azerbaijan Mortgage Fund Bonds Index;
BFB	-Bakı Fond Birjası;
BHB	-Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı;
BVF	-Beynəlxalq Valyuta Fondu;
CAC	-Compagnie des Agents de Change;
DAX	-Deutscher Aktien Index;
DQİ	-Dövlət qısamüddətli istiqrazları;
FTSE	-Financial Times Stock Exchange;
HLC	-High-Low-Close;
HLOC	-High-Low-Open-Close;
Man.	-manat;
Məs.	-məsələn;
Mln.	-milyon;
REV	-Regulated Environment View
ÜDM	-Ümumi daxili məhsul;
S&P	-Standart & Poor's;
SMI	-Swiss Market Index;
SPI	-Swiss Performance Index;
TSV	- Trading System View.

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ	8
I FƏSİL.	QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI STATİSTİKASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	12
1.1.	Qiymətli kağızlar bazarının mahiyyəti və iqtisadiyyatın inkişafında rolu.....	12
1.2.	Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının vəzifələri və onun statistik öyrənilməsinin əhəmiyyəti.....	18
1.3.	Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının əsas informasiya mənbələri.....	23
II FƏSİL.	QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI STATİSTİKASININ GÖSTƏRİCİLƏRİ SİSTEMİ VƏ TƏHLİLİN STATİSTİK ALƏTLƏRİ	29
2.1.	Qiymətli kağızlar bazarının müasir vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması qaydaları.....	29
2.2.	Qiymətli kağızlar bazarının fundamental və texniki təhlil metodları.....	48
III FƏSİL.	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ STATİSTİK TƏDQIQI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	58
3.1.	Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının əsas göstəricilərinin statistik tədqiqi.....	58
3.2.	Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf istiqamətləri.....	66
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	75
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	78
	Cədvəllərin siyahısı.....	81
	Şəkillərin siyahısı.....	82
	Qrafiklərin siyahısı.....	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bazar iqtisadiyyatının zəruri elementlərindən biri olan qiymətli kağızlar bazarı ölkə iqtisadiyyatının inkişafının ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Ona görə də bu bazarın mövcud vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək, gələcəyə proqnoz vermək və bu bazarın inkişafının həlli yollarını tapmaq olduqca vacib problemdir. Qiymətli kağızlar bazarı fəaliyyət göstərmədən real iqtisadi yüksəliş mümkün deyil. Beləki, qiymətli kağızlar bazarı bütün təsərrüfat subyektlərinə zəruri maliyyə mənbələrinə çıxışı asanlaşdırır və genişləndirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə ehtiyatlarının yığılması və kapitalın daha mənfəətli sahələrə yönəldilməsi, kapital qoyuluşlarının çatışmazlığını yaşayan sənaye sahələrinə investisiya qoyulması və iqtisadiyyata hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti sərbəst vəsaitlərinin cəlb edilməsi vasitəsi kimi qiymətli kağızlara mühüm önəm verilir.

Müstəqilliyin ilk günlərindən etibarən Azərbaycan Respublikasında ölkənin sosial -iqtisadi inkişafı məqsədilə daxili və xarici investorların sərbəst investisiya ehtiyatlarının səfərbər edilməsi üçün, sabit və balanslaşdırılmış qiymətli kağızlar bazarının yaradılmasına böyük əhəmiyyət verilmişdir. Qiymətli kağızlar bazarı tələb və təklifin qarşılaşdığı bazardır və sərbəst maliyyə mənbələrinə malik olan investorların və investisiyaya ehtiyacı olan emitentlərin maraqlarını əlaqələndirməyə imkan verir. Qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti cari makroiqtisadi vəziyyəti səciyyələndirir və ona əsasən büdcə və pul siyasəti tədbirləri hazırlanır.

Qiymətli kağızlar bazarının statistik öyrənilməsi həm maliyyə məhsullarının, əməliyyat aparan emitentlərin, investorların, maliyyə, qeyri- maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətini, eyni zamanda birjadan kənar qiymətli kağızların dövriyyə proseslərini xarakterizə etməyə, eyni zamanda nəticələr çıxarmağa və bu bazarda vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğunu başa düşməyə imkan verir.

Deyilənlər baxımından qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqi dərin araşdırmaya layiq olan olduqca aktual bir mövzudur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətinin və inkişafının qiymətləndirilməsi problemlərinə A.H.Abbasov, A.E.Kərimov, A.M.Babayev T.A. Батяева , И.И.Столяров, В.А. Галанов, В.Д. Мельников və bir çox başqa alim və tədqiqatçıların işləri həsr edilmişdir.

Bu problemin statistik tədqiqi ilə bağlı sualların hazırlanması prosesində S.M.Yaqubov, A.C.Məmmədov, Ə.İ.Əliyev, V.E.Teymurova, В.Г. Минашкин, Я.М.Миркин, И.В. Добашина və başqa yerli və xarici alimlərin əsərləri böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələr: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarını statistik təhlil etməklə, onun hazırkı vəziyyətini, inkişaf səviyyəsini və respublikanın iqtisadi inkişafına təsirini öyrənməkdir.

Qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqinin əsas **vəzifələri** aşağıdakılardır:

- Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının nəzəri əsaslarını araşdırmaq;
- Qiymətli kağızlar bazarının mahiyyətini və iqtisadiyyatın inkişafında rolunu müəyyən etmək;
- Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının vəzifələrini və onun statistik öyrənilməsinin əhəmiyyətini araşdırmaq;
- Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının əsas informasiya mənbələrini sistemləşdirmək;
- Qiymətli kağızlar bazarının müasir vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması qaydalarını, texniki və fundamental təhlil metodlarını şərh etmək;
- Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının əsas göstəricilərini statistik tədqiq etmək;
- Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasında mövcud olan bütün qiymətli kağızların məcmusu, predmetini isə Azərbaycan Respublikasında maliyyə aktivləri kimi qiymətli kağızların emissiyası və dövriyyəsi üzrə kütləvi proseslərin kəmiyyət xarakteristikası təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Statistik tədqiqatın metodları olaraq müşahidə, bölgü sıralarının təhlili, nisbi və orta kəmiyyətlər, çoxamilli təsnifat, qruplaşdırma, zaman sıralarının təhlili, analitik hamarlaşdırma, eyni zamanda tədqiqatın nəticələrini vizual təqdim etmək üçün cədvəl, qrafik və statistikanın digər spesifik metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, respublika Prezidentinin qərar, sərəncam və proqramları, Mərkəzi Bankın, Bakı Fond Birjasının, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları, qiymətli kağızlar bazarına dair yerli və xarici iqtisadçı alimlərin elmi araşdırmaları və elektron resurslar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqi zamanı korrelyasiya-reqresiya təhlilini həyata keçirmək üçün lazımi statistik rəqəmlərin olmamasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının əsas göstəriciləri ən son məlumatlar əsasında statistik tədqiq edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmnin 2020- 2022 –ci illər üzrə proqnoz qiymətləri hesablanmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın nəticələrindən qiymətli kağızlar bazarının müxtəlif iqtisadi məsələlərini araşdıran mütəxəssislər, tədqiqatçılar tərəfindən Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətini qiymətləndirərkən, bazarın inkişaf proqramlarını tərtib edərkən, fond bazarını

tənzimləyən normativ bazanın təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr hazırlayarkən istifadə edilə bilər. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələrindən "Maliyyə və bank statistikasi" fəninin tədrisi prosesində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI STATİSTİKASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1.Qiymətli kağızlar bazarının mahiyyəti və iqtisadiyyatın inkişafında rolu

İqtisadiyyatın dinamik inkişafı üçün daimi olaraq pul tələb olunur, ona görə də istənilən dövlətdə fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti olaraq sərbəst qalan vəsaitlərinin səfərbər edilməsi, bölüşdürülməsi və iqtisadi subyektlər arasında kommersiya əsasında onların yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi vardır. Belə mexanizm maliyyə bazarıdır. İqtisadi münasibətlər sistemi olan maliyyə bazarında sövdələşmələrin obyektində ssuda formasında təqdim olunan pul kapitalıdır və elə ona olan tələb və təklif də burada formalaşır.

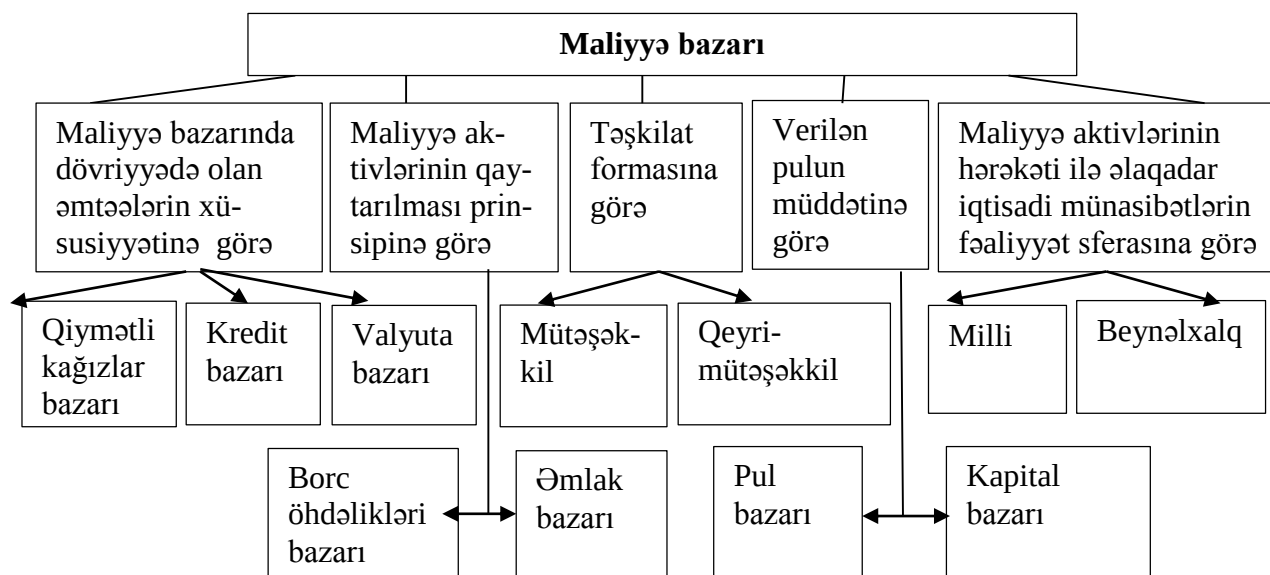
Maliyyə bazarı statistikasının öyrənmə obyektini qiymətli kağızlar və törəmə maliyyə alətləri üzrə kütləvi birja proseslərinin kəmiyyət xarakteristikaları, bu əsasda pul ehtiyatlarının, risklərin və informasiya axınının yenidən bölüşdürülməsi, eləcə də birja infrastrukturunun göstəriciləri və təsərrüfat subyektləri kimi birjaların fəaliyyəti təşkil edir. Maliyyə bazarı statistikasının vəzifələrinə daxildir: (Миркин Я.М., 2016).

- birja bazarı haqqında (əmtəə kimi qiymətli kağızlar, emitentlər, qiymətlər, əməliyyatlar, investorlar və maliyyə vasitəçiləri, bazarın likvidliyi, risklərin səviyyəsi və s.) tam və adekvat məlumatların toplanmasını təmin etmək;
- investisiya qərarlarının qəbul edilməsini, qiymətlərin düzgünlüyünü və ədalətli olmasını, həmçinin birja bazarının tənzimlənməsi və inkişafını, cari nəzarəti təmin etmək üçün informasiya bazasını yaratmaq;
- birja prosesləri üzrə statistik müşahidənin metodologiyasını təkmilləşdirmək və qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək;
- birjada formalaşan və işgüzar fəallığın vəziyyətini, makroiqtisadi inkişaf tendensiyalarını və s. kimi əsas maliyyə indikatorları üzrə informasiya və metodoloji nöqteyi – nəzərdən nəzarəti təmin etmək;

-birja göstəricilərinin metodologiyasının və proqnozlaşdırılmasının işlənməsi , onun icrası və s.

Müəssisələr statistikasında maliyyə bazarı müxtəlif əlamətlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Şəkil 1: Maliyyə bazarının müxtəlif əlamətlər üzrə qruplaşdırılması

Mənbə: Миркин Я.М., 2016

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində qloballaşma meyillərinin dünyada baş verən sosial-iqtisadi proseslərinin inkişaf qanunauyğunluqlarını formalaşdırması, maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi qiymətli kağızlar bazarının(fond bazarının) əhəmiyyətinin və rolunun bütün dünyada artmasına səbəb olmuşdur. Hazırkı iqtisadi şəraitdə qiymətli kağızlar bazarının (fond bazarının) iqtisadiyyatın(istehsal, investisiya mühitinin formalaşması, sosial proseslər və s.) inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqəsi daha da artır,çünki qiymətli kağızlar bazarı ehtiyatların cəlb edilməsini, insanların əmanətlərinin investisiyaya transformasiyasını, özəl investorların vəsaitlərinin toplanmasını, innovativ fəallığın yüksəldilməsini, makroiqtisadi sabitliyi, ölkənin davamlı inkişafını təmin edən mexanizmdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi vahidlər əldə etdikləri gəlirlərin hamısını istehlak xərclərinə yönəltmirlər, yəni gəlirlərin böyük qismini yığırlar ki, onu investisiyaya yönəltsinlər. Deməli, yığım olmadan investisiya prosesini həyata keçirmək mümkün deyildir, eyni zamanda investisiya şəraiti və imkanları olmadan

yığımı da investisiyaya yönəltmək mümkün olmur. Yığım və investisiyanın müxtəlif bazar seqmentləri tərəfindən həyata keçirildiyi cəmiyyətdə yığımın investisiyaya çevrilməsi prosesini təmin edən sistem -qiymətli kağızlar bazarıdır.

Qiymətli kağızlar bazarının mahiyyətini və onun əsas xüsusiyyətlərini düzgün müəyyən etmək üçün qiymətli kağızlar bazarı anlayışının mövcud təriflərinin bəzilərini nəzərdən keçirək və bunun üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edək:

Cədvəl 1: "Qiymətli kağızlar bazarı" anlayışlarının müqayisəli tərifləri

Müəllif	Tərif
Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 15 may 2015-ci il	Qiymətli kağızlar bazarı – qiymətli kağızların emissiyası, buraxılması, tədavülü, ödənilməsi, mülkiyyətçiliyi, saxlanması, kompensasiyası, öhdəliklərlə yüklənməsi, dövlət tənzimlənməsi və digər əməliyyatların həyata keçirilməsi üzrə subyektlər arasında olan hüquqi və iqtisadi münasibətlərin məcmusu;
Abbasov A.H. 2005.	Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini investisiya qoyuluşları və maliyyə resurslarının operativ axını ilə təmin edən bazardır.
Yaqubov S.M. və Məmmədov A.C., 2011.	Qiymətli kağızların alınıb – satıldığı bazara qiymətli kağızlar bazarı və yaxud fond bazarı deyilir.
Zeynalli Ə.T. və Zeynalli Z.Ə., 2011.	Qiymətli kağızların alqı- satqısı baş verən yer qiymətli kağızlar bazarı, başqa sözlə desək, fond bazarı adlandırılır. Belə bazarın yaradılmasında başlıca məqsəd maliyyə ehtiyatlarından səmərəli və optimal istifadə edilməsini təmin etməkdir.
Галанов В.А., 2007.	Qiymətli kağızın buraxılışı və dövriyyəsi ilə əlaqəli iqtisadi münasibətlərin məcmusudur.
Мельников В.Д., 2005.	Bu-təsərrüfat subyektləri və dövlət tərəfindən buraxılmış müxtəlif növ qiymətli kağızların satıldığı və alındığı maliyyə bazarının bir hissəsidir.
Никонова И.А., 2006.	Bu-qiymətli kağızlar (emitentlər) buraxmaqla investisiya cəlb edənləri və investisiya layihələrini maliyyələşdirmək istəyənləri (investorları) və bazarda fəaliyyət göstərənləri (peşəkar iştirakçıları) birləşdirir
Миркин Я.М., 2016.	Sənədli qiymətli kağız - qanunla müəyyən olunmuş tələblərə uyğun, öhdəlikləri və digər hüquqları təsdiqləyən sənəddir və həyata keçirilməsi və yaxud təhvil verilməsi yalnız bu sənəd təqdim olunduqdan sonra mümkündür. Sənədsiz qiymətli kağız- öhdəlikləri və digər hüquqları qanunun tələblərinə uyğun olaraq qiymətli kağızlar buraxan şəxsin emissiya qərarı və ya başqa aktı ilə təsdiqlənir və həyata keçirilməsi və yaxud təhvil verilməsi yalnız bu hüquqların uçotu qaydalarına müvafiq olaraq mümkündür.

Mənbə: Cədvəldə adları göstərilən mənbələrdən istifadə olunmaqla müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarı yığımının qiymətli kağızlara (istiqraz, səhm və s. maliyyə aktivlərinə), qiymətli kağızların isə pula çevrildiyi bazardır. Onun

iqtisadi rolu borc alma və borc vermə proseslərini asanlaşdırmaq və ahəngdar işləməni təmin etməkdir.

Qiymətli kağızlar qiymətli kağızlar bazarında satılan əmtəələrdir. Buna görə, qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməzdən əvvəl qiymətli kağızlar anlayışına nələrin daxil olduğunu və hansı sənədlərin qiymətli kağızlar bazarında dövriyyəyə buraxıla biləcəyini bilmək lazımdır.

Müxtəlif kriteriyalara görə təsnif olunan qiymətli kağızların müxtəlif növləri vardır. İqtisadi mahiyyətinə görə qiymətli kağızların aşağıda adları çəkilən doqquz əsas növü vardır: (Statistika üzrə metodoloji göstərişlər, 2008)

- 1) İstiqraz. Bu təyin olunmuş vaxtdan sonra müəyyən gəlirin ödənilməməsi və yaxud da ödənilməsi şərtinə əsasən qoyulmuş pulun qaytarılmasını nəzərdə tutan vahid borc öhdəçiliyidir;
- 2) Aksiya. Bu səhmdar cəmiyyətin nizamnamə fonduna daxil olan müəyyən olunmuş hüquqlara malik vahid əmanətdir.
- 3) Bank sertifikatı. Bu təyin olunmuş vaxtdan sonra faiz məbləğinin və özünün ödənilməsi öhdəçiliyinə əsasən banka qoyulmuş depozit barəsində sərbəst dövriyyəli şəhadətnamədir.
- 4) Çek. Bu üzərində qeyd edilmiş məbləği alıcıya (çek alana) ödəmək məqsədi ilə çek verənin banka yazılı tapşırığıdır.
- 5) Veksel. Bu forma və dövriyyəsi veksel hüququ ilə (xüsusi qanunvericilik) tənzimlənən borcun qaytarılması barəsində borclunun yazılı borc öhdəçiliyidir.
- 6) Konosament. Bu yükün daşınması məqsədilə yükün yüklənməsi, alınması və daşınması hüququnu təsdiqləyən beynəlxalq sənəd formasıdır.
- 7) Opsion. Bu mükafat formasında müəyyən pul məbləğinin ödənilməsi şərtinə əsasən tərəflərdən birinin digərinin aktivlərinin müqavilədə qeyd edilən qiymətlə müəyyən müddətdə alqı-satqı hüququnu göstərən sənəddir.
- 8) Varrant, anbarda yerləşdirilmiş və anbardan verilmiş əmtəəyə mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənəddir, eyni zamanda qeyd olunmuş qiymətlə təyin edilmiş

müddətdə hər hansı bir şirkətin istiqraz və yaxud da aksiyaların alınmasında sahibinə üstünlük hüququ verən sənəddir.

9) Fyuçers kontraktı. Bu əqd bağlanan zaman qeyd edilmiş qiymətlə gələcəkdə müəyyən müddətdə birja aktivinin alqı-satqısı barəsində birja müqaviləsidir.

Hüquqi cəhətdən qiymətli kağızlar üç yerə ayrılır:

a) Təqdim edilən. Bu qiymətli kağız qeydiyyatdan sahibinin adı ilə keçmir və bir şəxsdən başqasına sadəcə olaraq təqdim olunur.

b) Adlı. Bu qiymətli kağızlarda sahibinin adı qeyd edilir və onun ötürülməsi qabaqcadan qeyd edilmiş tələblər əsasında həyata keçirilir. Belə halda qiymətli kağızı ötürən şəxs ancaq hər hansı bir tələbin doğru olmasına cavabdehdir və qüvvədən düşmüş tələbin icrasına onun heç bir aidiyyəti olmur.

c) Orderli. Bu qiymətli kağızlarda onu birinci alan alıcının adı qeyd edilir və onun ötürülməsi yalnız indossament (kağız üzərindəki ötürücü yazı) əsasında həyata keçirilə bilər.

Təyinatına görə qiymətli kağızlar iki yerə ayrılır:

a) Qısamüddətli pul bazarı üçün buraxılan qiymətli kağızlar; Pul bazarında alınıb-satıla bilən bu qiymətli kağızların dövryyə müddəti bir gündən bir ilədək olur. Belə qiymətli kağızlar pul dövryyəsinin fasiləsizliyini və ödənişi təmin etmək üçün buraxılır və onlara bank, kommersiya və xəzinə çeklərini, vekselləri, əmanət və depozit sertifikatlarını və sairəni misal göstərmək olar.

b) Kapital-investisiya bazarı üçün buraxılan qiymətli kağızlar. Bu qiymətli kağızlar orta müddətli (5 ilədək) və uzun müddətli (5 ildən çox) olmaqla müddətsiz istiqrazlar və aksiyalar kimi, müddətsiz fond qiymətliləri vasitəsilə kapitalın dəyişməsinə xarakterizə edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elə qiymətli kağızlar var ki, (məsələn opsiya) dövryyə müddəti bir ildən az olsa da, pul bazarında deyil, kapital bazarında fəaliyyət göstərir.

Aparılan sövdələşmə və əqd üsullarına görə qiymətli kağızlar iki yerə ayrılır:

a) Fond qiymətli kağızları (istiqraz və aksiya);

b) Ticarət qiymətli kağızları (çek, veksəl, konosament və s.).

Emitentin hüququ statusu, investorların maraqlarının mühafizəsinin təminatı, kredit və investisiya riskləri səviyyələri və başqa amillərə görə qiymətli kağızlar üç qrupa ayrılır:

a) Dövlət qiymətli kağızları: Bu qiymətli kağızların içərisində xəzinə öhdəlikləri, xəzinə vekselləri, əmanət və dövlət istiqrazları daha çox istifadə olunur.

b) Bələdiyyə qiymətli kağızları: Bu qiymətli kağızlar hökumətin yerli idarəetmə orqanlarının borc öhdəliklərini səciyyələndirir.

c) Qeyri – dövlət qiymətli kağızları: Bu qiymətli kağızlar iki yerə ayrılır:

a) Korporasiya: Bu qiymətli kağızlar bankların, müəssisələrin və təşkilatların borc öhdəliklərini əks etdirir;

b) Şəxsi (fiziki şəxslər tərəfindən buraxılan çeklər və veksellər).

Qiymətli kağızlar bazarda dövriyyə xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa ayrılır:

a) Bazar(dövriyyəli) qiymətli kağızlar. Bu qiymətli kağızlar birjadan kənar və birja dövriyyə əsasında təkrar bazarda alınıb - satıla bilər.

b) Qeyri-bazar(dövriyyəsiz) qiymətli kağızlar; Bu qiymətli kağızlar təkrar dövriyyədə iştirak etmir və əldən -ələ verilmir. Onlar bazarda satıla bilməz və belə qiymətli kağızların emitentin tək cə özü tərəfindən alınması mümkündür.

Qiymətli kağızlar öz roluna görə üç qrupa ayrılır:

a) Əsas (aksiya və istiqrazlar);

b) Köməkçi (çeklər, veksellər, sertifikatlar);

c) Törəmə (option, warrant, fyuçers və s.)

Öhdəçilik müddətinə görə qiymətli kağızlar iki qrupa ayrılır:

a) Müddətli qiymətli kağızlar;

b) Ödənişi tələbə uyğun şəkildə yerinə yetirilən qiymətli kağızlar.

Risk səviyyəsinə görə qiymətli kağızlar risksiz, az riskli və riskli olmaqla üç qrupa ayrılır. Beləki, onlar çox gəlir gətirirsə, risk səviyyələri də artır. Onlara verilən zəmanətlərin dəyəri çoxaldıqca, qiymətli kağızların risk səviyyələri azalır.

Bütün yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, müəssisələr statistikasında qiymətli kağızlar əmələ gəlmə əlamətinə əsasən ilkin və təkrar, milli mənsubiyyətinə əsasən yerli və xarici, mövcudluq formasına əsasən sənədli və sənədsiz, gəlirin alınmasına əsasən gəlirsiz və gəlirli, vəsait qoyuluşları formasına əsasən borc və sahibkar paylı kimi qruplaşdırılır.

1.2.Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının vəzifələri və onun statistik öyrənilməsinin əhəmiyyəti

Qiymətli kağızlar bazarı uzun vaxt müddətinə tələb və təklifin rastlaşdığı bazardır.Yəni, yığımların qiymətli kağızlara (istiqraz, səhm və s.), onların isə nağd pula çevrildiyi bir bazardır.Bu cür bazarın inkişafı bir sıra sosial, iqtisadi və siyasi şərtlərin olmasını tələb edir. Bu şərtlərə aiddir:

- iqtisadiyyatda əsas fondların (kapitalın) xüsusi çəkisinin yüksək olması;
- şirkətlərin əsas fondlara (kapitala) tələblərinin yüksək olması;
- əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksək olması;
- açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərinin mövcud olması;
- dövlətə təqdim olunan gəlir və balans cədvəllərinə mütəxəssis qurumlarının nəzarətinin şəffaf olması;
- maliyyə- kredit üzrə qurumların investisiya bankı kimi fəaliyyət göstərməsi;
- səhmdarların hüquqlarının qorunma dərəcəsi;
- etibarlı fond birjası;
- ölkədəki siyasi sabitlik.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etməsi üçün aşağıda adı çəkilənlərin olması zəruridir:

- institusional vahidlərə qiymətli kağızları təklif edən şirkətlərin olması;
- institusional və şəxsi investorların mövcud olması;
- fond birjasının mövcud olması;
- dövlətin və vasitəçi qurumların adından qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən qurumların mövcud olması;

Dünyada şirkətlərin 2 bir – birindən fərqlənən modeli tətbiq edilir:

- 1) Marketoriented və yaxud bazara əsaslanan maliyyə sistemi. Burada şirkətlər qiymətli kağızı qiymətli kağızlar bazarından, xüsusilə investisiya banklarının vasitəsilə ixrac edir və maliyyələşdirməni yerinə yetirir. Bu model əsasən Anqlo-Amerikan ölkələrində geniş surətdə yayılmışdır.
- 2) Bank Orihted və yaxud banka əsaslanan maliyyə sistemi. Bu maliyyə sistemində şirkətlərin maliyyə ehtiyaclarının çox hissəsini banklar ödəyir. Burada banklar təkcə kredit formasında deyil, həm də iştirak yolu ilə ticarət və sənaye bölməsinə nəzarəti həyata keçirirlər. Bu model əsasən Almaniyada geniş surətdə yayılmışdır.

Marketoriented modelini inkişaf etdirmək istəyən bir sıra ölkələrdə (misal üçün, Türkiyədə) səhmlərini əhaliyə satan şirkətlər üzrə vergi dərəcəsi aşağı səviyyədə tətbiq olunur. Qiymətli kağızlar bazarını stimullaşdırmaq istəyən Cənubi Koreyada isə şirkətlərin borc vəsaitlərinin öz xüsusi vəsaitlərinə nisbətində limit tətbiq edilir və şirkətlərin birjaya istiqamətlənməsi təşviq olunur. (Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, 2008).

Qiymətli kağızlar bazarı statistikasını qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətini, onun səviyyəsini və inkişafını qiymətləndirməklə aşağıdakı məsələləri həll edir.

- qiymətli kağızlar bazarı və bazarın iştirakçıları barəsində statistik informasiyaların toplanması, işlənməsi və təhlili metodologiyasını işləyib hazırlanmaq və təkmilləşdirilmək;
- qiymətli kağızlar (onların buraxılması, yerləşdirilməsi, dövriyyəsi, onlara tələb və təklif, onların gəlirliliyi, likvidliyi, risk səviyyəsi və s.) haqqında tam və adekvat məlumatlar toplanmaq və açıqlamaq;
- məlumatların, o cümlədən qiymətli kağızların növləri, iqtisadiyyatın sahələri, regionlar, qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları üzrə tələb və təklifə dair məlumatları təhlil etmək;
- qiymətli kağızların qiymət göstəricilərinin xüsusiyyətlərini və onlara əsas amillərin təsirini qiymətləndirmək;

-qiymətli kağızlar bazarındakı vəziyyəti ölkənin iqtisadi inkişafı ilə əlaqəli təhlil etməklə, qanunauyğunluqları müəyyən etmək və qiymətli kağızlar bazarının gələcək inkişaf meyllərini proqnozlaşdırmaq;

-qiymətli kağızlar bazarının ümumiləşdirici göstəricilərin qurulmasına və hesablanmasına dair metodoloji yanaşmaları işləyib hazırlanmaq.

Dünya sferasında aşağıda adları çəkilən qiymətli kağızlar bazarına rast gəlinir:

-Beynəlxalq və milli bazarlar;

-Qiymətli kağızların hər hansı birinin bazarı;

-Milli və regional bazarlar;

-İlkin və törəmə qiymətli kağızlar bazarı;

-Dövlət və korporasiya bazarı və s.

Qiymətli kağızlar bazarının bazarda aparılan ticarət üsullarına görə beş növünü qeyd etmək lazımdır:

1) İlkin və təkrar. Qiymətli kağızlar ilkin bazarda öz tələbləri və qəbul qaydalarına əsasən ilk dəfə satışa çıxarılır, satış prosesinin birinci mərhələsində ilk dəfə alıcılar tərəfindən alınır. Qiymətli kağızların təkrar bazarında əvvəl buraxılan qiymətli kağızlar dövriyyədə olur. Bu qiymətli kağızlar onun üçün təyin olunmuş bütün dövriyyə müddətində alqı – satqı və yaxud başqa köçürmə formasında öz sahibini dəyişir.

2) Birja və birjadan kənar; Birja bazarında yalnız bütün bazar iştirakçılarının içərisindən ciddi qaydada seçilmiş birja vasitəçiləri arasında qiymətli kağızların ticarəti həyata keçirilir. Yüksək reytingli və yüksək likvidli qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların əksəriyyəti birjalarda həyata keçirilir. Hal – hazırda bütün dünyada 200-dək fond birjaları fəaliyyət göstərir. Birjadan kənar bazarda isə qiymətli kağızın fond birjasından kənarda ticarəti həyata keçirilir. O, ticarət şəbəkələri vasitəsilə və yaxud da küçə ticarəti formasında həyata keçirilir. Birjadan kənar bazarda ən çox hər hansı bir səbəbdən birja bazarına buraxılmayan az tanınan emitentlərin qiymətli kağızları satılır.

- 3) Mütəşəkkil və qeyri- mütəşəkkil; Mütəşəkkil bazarda qiymətli kağız bazar iştirakçılarının arasında lisenziyaya sahib olan profesional vasitəçiləri tərəfindən dövr edir. Qeyri- mütəşəkkil bazarda qiymətli kağızların dövr etməsi zamanı bazar iştirakçılarının qəbul olunmuş vahid qaydalara əməl etməsinə tələb qoyulmur.
- 4) Kassa və müddətli; Qiymətli kağızların kassa bazarında əqdlərin icrası bir – iki iş günü ərzində baş verir. Müddətli qiymətli kağız bazarında müxtəlif əqdlərin icrası iki iş günündən çox olmaqla, üç ayadək davam edir.
- 5) Ənənəvi və kompüterləşdirilmiş. Bu bazarlarda bazar iştirakçıları arasında qiymətli kağızın ticarəti həyata keçirilir.

Qiymətli kağızlar bazasının iştirakçıları(subyektləri) emitentlər, investorlar , peşəkar maliyyə vasitəçiləri və bazar infrastrukturunun başqa ünsürləridir.

Qiymətli kağızlar bazarı iştirakçıları (subyektləri) statistikasını bu bazarda emitentlərin, peşəkar qurumların ,investorların fəaliyyətini öyrənir və aşağıdakı bölmələri əhatə edir:

Qiymətli kağızlar bazarı iştirakçıları statistikasına regionlar və bütövlükdə ölkə üzrə iştirakçıların sayı, o cümlədən,müəyyən edilmiş müddətə qiymətli kağız buraxılışını həyata keçirən emitentlərin sayı, müxtəlif kateqoriyadan olan investorların sayı və onların səhm kapitalında və yaxud borc bazarındakı xüsusi çəkisi, qiymətli kağızlar bazasında müxtəlif növ lisenziyalara malik olan professional iştirakçıların sayı və s. göstəricilər daxildir.

Cədvəl 2: Qiymətli kağızlar bazarı iştirakçıları (subyektləri) statistikasının bölmələri

Statistikanın bölmələri	Qiymətli kağızlar bazarı iştirakçıları (subyektləri)
Emitentlər statistikasi	Emitent – pul vəsaitlərinin çatışmazlığı səbəbindən müəyyən qiymətli kağızın emissiyasını (buraxılışını) həyata keçirən bir hüquqi şəxsdir və öz adından qiymətli kağızların sahibləri qarşısında onların tərəfindən müəyyən olunmuş hüquqları həyata keçirmək üçün öhdəlik götürür. Deməli, fond bazarını qiymətli kağızlarla emitentlər təmin edir. Emitentin statusu, onun fəaliyyətinin maliyyə və təsərrüfat nəticələri əsasında qiymətli kağızların keyfiyyəti qiymətləndirilir. Emitent qismində istənilən hüquqi şəxs və yaxud hüquqi şəxslər qrupu, dövlət, bələdiyyə orqanları, səhmdar cəmiyyətlər və korporasiyalar, dövlət tərəfindən müdafiə olunan müəssisə və təşkilatlar, xüsusi müəssisələr və s. çıxış edə bilər.
İnvestorlar statistikasi	İnvestorlar- öz adına və öz hesabına qiymətli kağız əldə edən fiziki və yaxud hüquqi şəxsdir.
Qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçılarının statistikasi	Qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçısı- qiymətli kağızlar bazarında dilerlik, brokerlik, qiymətli kağızların idarə edilməsi, bu bazarda ticarətin təşkili, qiymətli kağız sahiblərinin registrinin aparılması kimi peşəkar fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün lisenziyası olan kredit təşkilatı, broker-diler şirkəti, idarəetmə şirkəti, müstəqil register, hesablama - klirinq təşkilatı və sairədir.

Mənbə: Миркин Я.М., 2016

Qiymətli kağızlar kapitalın pul, əmtəə və istehsal formalarından fərqli olan xüsusi bir formasıdır. Qiymətli kağızlar iqtisadi baxımdan aşağıdakı mühüm funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) İqtisadiyyatın müxtəlif sahə və sektorları, əhali qrupları və təbəqələri və s arasında pul vəsaitlərini paylaşdırır;
- 2) Kapitaldan gəlir əldə olunmasını, onun qaytarılmasını və başqa imkanları təmin edir;
- 3) Qiymətli kağız sahiblərinə kapitalla olan hüquqdan başqa, ayrı – ayrı idarəetmə sahələrində iştirak etmək, müxtəlif ticarət əməliyyatları zamanı üstünlüklər və sairə kimi əlavə hüquqlar verə bilər.

Öz mahiyyətinə görə həmin funksiyaları şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar:

1)Bütün bazarlara aid olan ümumbazar funksiyalar. Bu funksiyalara aşağıdakılar aiddir:

- kommersiya funksiyası-yəni bazar əməliyyatlarından gəlirin alınması;
- informativlik funksiyası- yəni bazar iştirakçıları və ticarət obyektləri barəsində məlumatların bütün iştirakçılara çatdırılması;
- qiymət funksiyası-yəni,bazar üzrə qiymətlərin dəyişməsi və bu qiymətlərin cəmlənməsi prosesinin təmin edilməsi;
- tənzimləmə funksiyası-yəni ticarət və ticarətdə iştirak etmə qaydalarının müəyyən edilməsi, iştirakçılar arasında baş verən mübahisəli halların araşdırılması, nəzarət və idarəetmənin təşkili, üstünlüklərin təyin edilməsi.

2)Digər bazarlarda rast gəlinməyən xüsusi funksiyalar; Bu funksiyalara yenidən paylanma maliyyə risklərinin sığortası aiddir.

Yenidən paylanma funksiyaları özü də üç yerə ayrılır:

- 1)Pul vəsaitlərinin bazar fəaliyyəti sferaları və müxtəlif sferalar arasında yenidən paylanması;
- 2)Ehtiyatların qeyri – istehsal formasından istehsal formasına köçürülməsi
- 3)Dövlət büdcə kəsirinin əlavə pul vəsaitlərinin dövriyyəyə buraxılması şərti ilə müəyyən edilməsi.

Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarının statistik öyrənilməsi həm maliyyə məhsullarının, əməliyyat aparan emitentlərin, investorların, maliyyə,qeyri- maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətini,eyni zamanda birjadan kənar qiymətli kağızların dövriyyə proseslərini xarakterizə etməyə, eyni zamanda nəticələr çıxarmağa və bu bazarda vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğunu başa düşməyə imkan verir.

1.3. Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının əsas informasiya mənbələri

Müasir qiymətli kağızlar bazarı şaxələnmiş informasiya quruluşuna malik olan dinamik sistemlərdir. Onlar təkcə ənənəvi maliyyə funksiyalarını deyil, eyni zamanda investisiya qərarlarının qəbul edilməsində zəruri olan məlumatların formalaşdırılması, emal edilməsi, bölüşdürülməsi funksiyalarını da yerinə yetirir. Qiymətli kağızlar bazarı üzrə statistik informasiyaların əsas mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Qiymətli kağızların emisiya prospekti, emitentlərin qiymətli kağızlar üzrə dövrü hesabatı, maliyyə hesabatları (mühasibat balansları, mənfəət və zərər haqqında hesabatlar), emitentlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən faktlar (hadisələr, hərəkətlər) haqqında emitentlərin məlumatları və emitentlərin Mərkəzi Banka göndərdiyi digər hesabatlar;

- Fond birjalarının statistik müşahidələri və hesabatları (qiymətli kağızların kursu, dövriyyənin həcmi, sövdələşmələrin sayı və s.). Müasir fond birjalrı qiymətli kağızlar üzrə ticarətin təşkilatçısı olmaqla bərabər həm də hesablayıcı şəbəkələrdir. Həyata keçirilən hər əməliyyat və onun parametrləri avtomatik surətdə qeyd olunur. Bunun əsasında qiymətli kağızlar haqqında ilkin statistik məlumatlar əmələ gəlir ki, sonradan həmin məlumatlar qruplaşdırılır, yekunlaşdırılır, nəzarət edilir və xəbər agentlikləri və birjalar tərəfindən yayılır. Azərbaycanda birja məlumatlarının əsas mənbəyi Bakı Fond Birjasıdır;

- Birjada əməliyyatlarının tənzimlənməsini və birja dövriyyəsində iştirak edən kağızların saxlanılmasını həyata keçirən milli depozitar və hesablaşma-klirinq strukturları;

- Birjadan kənar mütəşəkkil sistemlərin hesabatı və statistik müşahidələr. Birjadan kənar ticarətin iri sistemləri hesablama şəbəkələri şəklində mövcuddur və yalnız ticarətin avtomatlaşdırılmış texnologiyasına, qeydiyyat, məlumatların yayılması və əməliyyatlar üzrə hesablamalara əsaslanır. Hazırda birjadan kənar ticarətin belə formalarından biri alternativ ticarət sistemləridir. Hər bir əməliyyatın yekununda ilkin statistik məlumatlar qeyd edilir, sonra ticarət gününün, həftəsinin və s.

nəticələrinə əsasən ümumiləşdirilmiş məlumatlar formalaşdırılır;

-Dövlət borclarının vəziyyəti, qiymətli kağızlar üzrə komissiyaların və yaxud qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən başqa dövlət orqanlarının statistik nəşrləri haqqında mərkəzi bankların və maliyyə idarələrinin hesabatları;

-Qiymətli kağızlar bazarının özünü tənzimləyən təşkilatlarının professional iştirakçıları tərəfindən formalaşdırılan bazarın vəziyyəti haqqında analitik hesabatları;

-Beynəlxalq bazar tənzimləyicilərinin assosiasiyalarının, məs., Qiymətli kağızlar üzrə Komissiyaların Beynəlxalq Təşkilatının, institusional investorların və qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçılarının ,məs., Dünya Birjaları Federasiyasının, Beynəlxalq Kapital Bazarları Assosiasiyalarının statistik nəşrləri;

-Reyting agentliklərinin nəşrləri (məs.,Standard&Poor's, Emerging Market Database);

-Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının və s. beynəlxalq təşkilatların və maliyyə institutlarının statistik nəşrləri;

-İri investisiya institutları tərəfindən nəşr edilən statistik informasiya bazaları;

-İnformasiya agentliklərinin məlumat axını və təhlili(Reuters,Bloomberg və s.).

Bunların içərisində ən əhəmiyyətli informasiya mənbələri kimi Dünya Bankının, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının və Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarını vurğulamaq lazımdır. Bu məlumatlar dünyanın maliyyə xəritəsini formalaşdırır, informasiya istifadəçilərinə maliyyə bazarında baş verən dəyişiklikləri, birja bazarlarının dinamikasında yaranan uzunmüddətli meylləri, həmçinin mütəşəkkil maliyyə bazarlarının quruluşunu, inkişaf səviyyəsini, buradan keçən pul vəsaitlərinin istiqamətini və həcmi müəyyən etməyə imkan verir.

Qiymətli kağızlar bazarı haqqında əsas statistik informasiya mənbələri və onların qısa xarakteristikaları aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir:

Cədvəl 3: Qiymətli kağızlar bazarı haqqında beynəlxalq statistik informasiya mənbələri

Mənbə	İnternetdə saytın adı	Məzmunu
Dünya Birjalar Federasiyası	www.world-exchanges.org	dünyanın əksər birjalrı (əsasən qiymətli kağızlar bazarları) haqqında sərbəst girişı olan ətraflı statistika
MDB Birjalarının Beynəlxalq Assosiasiyası	www.mab.micex.ru	Azərbaycan da daxil olmaqla 10 MDB dövlətlərinin birjalarının ətraflı statistikasısı
Avro Asiya Fond Birjalrı Federasiyası	www.feas.org	postsovet ölkələri də daxil olmaqla Asiya və Avropanın 20 ölkəsinin inkişaf etməkdə olan bazarlarındakı birjaların statistikasısı
Avropa Fond Birjalrı Federasiyası	www.fese.eu	Avropanın 37 ən böyük birjalarının statistikasısı
Beynəlxalq valyuta fondu	www.imf.org	Beynəlxalq Maliyyə Statistikasının(International Financial Statistics) aylıq nəşrləri, beynəlxalq fond bazarlarının (International Capital Markets) illik məcmuəsi), dünya iqtisadiyyatının inkişaf (World Economic Outlook) perspektivləri. Bazarlar haqqında mühüm həcmli statistik məlumatlar, ildə iki dəfə buraxılır.
Dünya Bankı	www.worldbank.org	Xarici borc üzrə (Global Development Finance) illik məcmuənin, məlumat bazasının (Development Data) dərc edilməsi
Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı	www.bis.org	milli və beynəlxalq qiymətli kağızlar üzrə borc bazarlarında qiymətli kağızların növləri, ölkələr və emitentlərin kateqoriyaları haqqında məlumatlar əks olunan rüblük statistik məlumat kitabçası (BIS Quarterly Review)
Morgan Stanley Capital International	www.msci.com	Beynəlxalq investorların çıxış etdiyi regionlarda və dünya üzrə ümumilikdə MSCI fond indekslərinin məcmusu. Bir neçə il üzrə indekslərin dinamik sırası haqqında gündəlik məlumatları sərbəst şəkildə əldə etmək mümkündür.Ən iri şirkətlərin kapitalizasiya qiymətlərinə əsasən fond indekslərinin qurulması metodologiyasının ətraflı təsviri.
İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı	www.oecd.org	ölkələrin xarici borcları, o cümlədən, kollektiv investisiyalar haqqında unikal statistika, maliyyə aktivləri və ev təsərrüfatlarının öhdəlikləri haqqında BIS-BVF-OECD-Dünya Bankının ortaq məlumat bazası,
Standard & Poors	www.standardandpoors.com	Standard & Poors ailəsinin reytinglərinə və fond indekslərinə və onunla əlaqəli maliyyə təhlilinə sərbəst giriş (zəruri hallarda qeydiyyat)

Mənbə: Миркин Я.М., 2016

Cədvəl 4: Qiymətli kağızlar bazarı haqqında daxili statistik informasiya mənbələri

Mənbə	İnternetdə saytın adı	Məzmunu
Mərkəzi bank	www.cbar.az	Azərbaycan dövlət qiymətli kağızlar bazarı, kommersiya banklarının qiymətli kağızları (emissiya reyestri), qiymətli kağızlar formasında bank aktivləri portfelinin və cəlb edilmiş ehtiyatların quruluşu, veksəl bazarı, qiymətli kağızlar bazarının təhlilində istifadə edilən pul-kredit və valyuta statistikaları haqqında ən mühüm statistik informasiya mənbəyi. Sərbəst girişli dövrü nəşrlər
Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi	www.maliyye.gov.az	Qiymətli kağızların buraxılışı ilə bağlı məlumatlar. Qiymətli kağızlar üzrə dövlət borcunun statistikasi
Bakı Fond Birjası	www.bfb.az	Mütəmadi olaraq Azərbaycanda qiymətli kağızlar üzrə ticarət əməliyyatlarının statistikasi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Maliyyə nazirliyinin, Bakı Fond Birjasının rəsmi internet saytlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Maliyyə bazarlarının təhlilində faydalı olan Dünya Bankının (www.worldbank.org) informasiya bazasının quruluşu aşağıdakı kimidir:

- World Development Indicators ("Dünya İnkişaf Göstəriciləri" informasiya bazası);
- Global Financial Development ("Qlobal maliyyə inkişafı" informasiya bazası);
- Public Sector Debt Statistics Centralized Database ("BVF ilə birlikdə dövlət borcu statistikasının mərkəzləşdirilmiş informasiya bazası);
- Quartely External Debt Statistics ("BVF ilə birlikdə xarici borc statistikasının rüblük informasiya bazası);

"Dünya İnkişaf Göstəriciləri" informasiya bazası Exceldə məlumatların, qrafiklərin, xəritələrin ixracını, 200-dən artıq yurisdiksiya və ölkə qrupları haqqında məlumatlara sərbəst girişi təmin edir;

- zaman horizontları-1960-cı ildən indiyədək (faktiki məlumatlar), illik məlumatlar;
- məhsulların əsas növlərinə dünya qiymətləri, məhsul qiymətləri indekslərinin dinamikası;
- bank, pul, kredit, tədiyyə balansı, dövlət maliyyəsi, ÜDM statistikasi;
- maliyyə və iqtisadi inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən digər çoxsölçülü statistika.

İştirakçıları bir sıra ölkələrin mərkəzi bankları olan Beynəlxalq Hesablaşmalar

Bankı (BHB)1930–cu ildə təsis edilmişdir. Mərkəzi banklara maliyyə xidmətləri göstərən BHB beynəlxalq bank hesabatlarının,ən yaxşı bank təcrübələrinin tədqiqatı və ümumiləşdirilməsi mənbəyi və bütün dünya üzrə bankların fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq standartların inkişafı mərkəzidir.

BIS Quarterly Review.BHB-nın rüblük şərhini,Exceldə məlumatların ixracını,100-dən artıq ölkələr üzrə məlumatlara sərbəst girişi təmin edir;

-zaman horizontları-1960-cı ildən indiyədək(faktiki məlumatlar),rüblük,illik məlumatlar;

-beynəlxalq bank bazarı, transsərhəd tələblər və bankların öhdəlikləri;

-qiymətli kağızlar bazarları üzrə borc qiymətli kağızların statistikasi;

-ödəniş sistemləri, klirinq, depozit saxlaması statistikasi;

-dünya valyuta bazarı və səmərəli valyuta məzənnələri statistikasi;

-daşınmaz əmlak və torpaq üzrə qiymət indeksləri.

Ölkələrarası müqayisələr,maliyyə bazarlarının dinamikasını əvvəlcədən müəyyən edən fundamental meyllərin təhlilində Beynəlxalq Valyuta Fondu mühüm rol oynayır.BVF-nun informasiya bazasının quruluşu aşağıdakı kimidir:

-"Məlumatlar və statistika" bölməsi("Data and Statistics")):

-World Economic Outlook Database("Dünya iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri" informasiya bazası);

-Financial Access Survey(Maliyyə xidmətlərinə giriş sorğusu" informasiya bazası);

-Financial Soundness Indicators("Maliyyə sabitliyi indikatorları" informasiya bazası);

-International Financial Statistics("Beynəlxalq maliyyə statistikasi" informasiya bazası);

-Balance of Payments Statistics ("Tədiyyə balansı" informasiya bazası);

-Coordinated Portfolio Investment Survey ("Portfel investisiyalarının razılaşdırılmış tədqiqatı" informasiya bazası);

-Coordinated Direct Investment Survey ("Birbaşa investisiyaların razılaşdırılmış tədqiqatı" informasiya bazası);

- Coordinated Currency Composition of Official Foreign Exchange Reserves ("Rəsmi valyuta ehtiyatlarının valyuta növləri üzrə quruluşu" informasiya bazası);
- Data Template on International Reserves and Foreign Currency Liquidity ("Xarici valyutada beynəlxalq ehtiyatlar və likvidlik haqqında şablon informasiya bazası");
- Public Sector Debt Statistics Centralized Database ("Dünya bankı ilə birlikdə dövlət borcu statistikasının mərkəzləşdirilmiş informasiya bazası);
- Quartely External Debt Statistics ("Dünya bankı ilə birlikdə xarici borc statistikasının rüblük informasiya bazası);
- Primary Commodity Prices ("Xammal qiymətləri" informasiya bazası).

Bu informasiya mənbələri çərçivəsində əldə etmək mümkündür:

- əsas maliyyə alətləri, emitentlər,bazarlar üzrə cari birja qiymətlərinin və başqa göstəricilərin açıqlanması;
- informasiya istifadəçilərinə əlverişli şəkildə (müxtəlif qruplaşmalar, qrafiklər, cədvəllər) informasiyaların təqdim edilməsi;
- texniki təhlil proseslərinin həyata keçirilməsi; model və başqa statistik təhlil üçün məlumatların idxalı;
- sövdələşmələrin bağlanması üçün kotirovkaların və başqa informasiyaların çatdırılması;
- analitik təhlilin aparılması üçün sənədlərin və göstəricilərin arxivinə girişi;
- informasiya mübadiləsi.

Birja məlumatlarının ən mühüm mənbəyi maliyyə mətbuatıdır (The Wall Street Journal ,The Financial Times jurnalları).Birja informasiyalarına geniş giriş imkanı internet tərəfindən təmin edilir.

Beləliklə,qiymətli kağızlar bazarı statistikasının əsas informasiyanın beynəlxalq mənbələri kimi Dünya Bankının, BHB-nin və BVF-nun, daxili mənbələri kimi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının,Maliyyə Nazirliyinin və BFB-nın məlumatlarını vurğulamaq lazımdır. Bu məlumatlar qiymətli kağızlar bazarının dünya üzrə xəritəsini formalaşdırır, informasiya istifadəçilərinə maliyyə bazarında baş verən dəyişiklikləri, birja bazarlarının dinamikasında yaranan uzunmüddətli

meyilləri,həmçinin mütəşəkkil maliyyə bazarlarının quruluşunu,inkişaf səviyyəsini, buradan keçən pul vəsaitlərinin istiqamətini və həcmi müəyyən etməyə şərait yaradır.

I FƏSİL. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI STATİSTİKASININ GÖSTƏRİCİLƏRİ SİSTEMİ VƏ TƏHLİLİN STATİSTİK ALƏTLƏRİ

2.1. Qiymətli kağızlar bazarının müasir vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması qaydaları

Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadi konyukturanın dəyişməsinə həssas olan çoxlu sayda ayrı– ayrı vahidləri - maliyyə instrumentlərini özündə birləşdirən mürəkkəb, dinamik dəyişən maliyyə institutudur. Qiymətli kağızlar bazarı (kommersiya və bank kreditləri ilə birlikdə) iqtisadiyyatda bir neçə mühüm funksiyanı- yəni iqtisadiyyatın subyektləri, sahələri və sferaları, habelə regionlar və ölkələr arasında müvəqqəti sərbəst qalan pul vəsaitlərinin yenidən bölgüsünü yerinə yetirir. Qiymətli kağızların buraxılması və yerləşdirilməsi emitentlər üçün zəruri vəsaitlərin əldə edilməsi vasitəsidirsə, investorlar üçün qiymətli kağızlar gəlir əldə etməyə imkan verən investisiya obyektidir. Qiymətli kağızlar bazarı dövlətə və müəssisələrə özünümaliyyələşdirmə və bank kreditləri ilə kifayətlənmədən maliyyələşdirmə mənbələrini genişləndirmək imkanı verir.

Qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətini və fəaliyyətini hərtərəfli təhlil etmək üçün həm fərdi qiymətli kağızları, həm də qiymətli kağızlar qrupunu, onların ayrı-ayrı birjalardakı dövriyyəsinə və bütövlükdə bazardakı vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə olunur. Müəyyən bir bazarda qiymətli kağızların dövriyyəsi ilə bilavasitə məşğul olan (və ya məşğul olmaq niyyətində olan) investorlara bütövlükdə bazarı xarakterizə edən göstəricilərlə yanaşı, həm də bu və ya digər konkret qiymətli kağızı və ya bu kağızı buraxan müəssisəni xarakterizə edən göstəricilər vacibdir.

Qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətinin kompleks statistik öyrənilməsi həm qiymətli kağızların əsas xüsusiyyətlərinin (onların məzənnəsi (qiyməti), satışın quruluşu və həcmi, investisiya keyfiyyəti və s.) təhlilinə, həm də qiymətli kağızlar bazarının iştirakçılarının fəaliyyətlərinin statistik qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətini və fəaliyyətini hərtərəfli kompleks təhlil etmək üçün həm ayrı – ayrı qiymətli kağızların, həmçinin qiymətli kağızlar qrupunun, ayrı – ayrı birjalardakı dövriyyəsini və bütövlükdə qiymətli kağızlar bazarındakı vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi lazımdır.

Bu nöqteyi nəzərdən qiymətli kağızlar bazarı statistikasının göstəriciləri sistemi aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- qiymətli kağızların məzənnə qiyməti üzrə statistik göstəricilər;
- qiymətli kağızların keyfiyyəti üzrə statistik göstəricilər;
- qiymətli kağızlarla əməliyyatların quruluşu və həcmi üzrə statistik göstəricilər;
- qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyəti üzrə statistik göstəricilər (Кремень В.М. və Кремень О.І.,2014).

Qiymət üzrə statistik göstəricilər, qiymətli kağızlar bazarının dinamikasını proqnozlaşdırmaq və təhlil etmək, onların riskliliyini və likvidliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. Burada "qiymətli kağızın qiyməti" anlayışının sinonimi olaraq " qiymətli kağızın məzənnəsi " anlayışından da istifadə edilir.Qiymətli kağızın qiyməti və ya məzənnəsi qiymətli kağızlar bazarı statistikasının ən mühüm obyektlərindən biridir.

Statistikada qiymətli kağızların aşağıda göstərilən qiymət xüsusiyyətlərindən istifadə edilir:

1)nominal qiymət - bu blankı olan qiymətli kağız üçün qiymətli kağızda göstərilən qiymət və yaxud sənədsiz formada qiymətli kağız üçün elan edilmiş qiymətdir.Onu hesablamaq üçün qeydiyyatdan keçmiş(nizamnamə) kapitalın həcmi buraxılmış səhmlərin sayına bölmək lazımdır: (Кремень В.М. və Кремень О.І.,2014).

$$N_q = \frac{QK}{S_s}$$

Bu düsturda:

QK - qeydiyyatdan keçmiş kapitalın həcmi;

S_s - buraxılmış səhmlərin sayını göstərir.

2)ilkin bazar qiyməti (emissiya qiyməti)—ilkin bazarda kəsilən qiymət, alış qrupunun qiyməti və s. formasında mövcud ola bilən yerləşdirmə qiymətidir.

-kəsilən qiyməti-emitent qiymətli kağıza yerləşdirilə biləcəyi minimal qiyməti təyin etdiyi zaman qiymətli kağızın hərracın gedişində müəyyən edilən satış qiymətidir.

-ödəmə qiyməti – investordan geri alınan istiqrazlar üzrə xüsusi qiymətdir;

-təkrar bazar qiyməti-qiymətli kağızın bazar tərəfindən müəyyən edilən qiymətidir.Fond bazarında satışın təşkilinin əsas formasının hərracın olduğunu bilərək, bazar qiyməti auksion qiyməti, diler qiyməti, tender qiyməti və s. şəkildə həyata keçirilə bilər;

-icra qiyməti – konkret qiymətli kağız üzrə müqavilənin yerinə yetirildiyi qiymətdir;

-açılış qiyməti - birjada ticarət sessiyasının açılışı zamanı ilkin əməliyyatın icra qiymətidir;

-bağlanış qiyməti - ticarət sessiyasının bağlanması zamanı sonuncu əməliyyatın icra qiymətidir;

-tələb qiyməti - birja hərracına daxil olmaq üçün qeydiyyatdan keçən potensial alıcıların qiymətli kağızın alınması üzrə müraciətlərində göstərilən maksimum qiymətdir;

-təklif qiyməti - qiymətli kağızların satışı haqqında təklifdə göstərilən minimal qiymətdir.

Bazar qiyməti əsasən tələb və təklif qiyməti arasında yerləşir. Qiymətli kağıza tələb böyük olduqda onun məzənnə qiyməti təklif qiymətinə, qiymətli kağızların sayı çox olduqda isə tələb qiymətinə bərabər olur. Qiymətli kağızın məzənnə qiymətini müəyyən edərkən çox hallarda aşağıdakı düsturdan istifadə edirlər: (Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər,2008).

$$M_q = \frac{D}{S_f} * 100$$

Burada:

M_q – məzənnə qiymətini;

D - dividenti;

S_f - ssuda faizini göstərir.

Risk göstəriciləri nəzərə alınmaqla aksiya dividendlərinin artımı proqnozlaşdırılan zaman məzənnə qiyməti aşağıdakı kimi təyin edilə bilər: (Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, 2008).

$$M_q = \frac{D + D_{p.a}}{S_f + R_{\text{ö}}} * 100$$

Burada:

$D_{p.a}$ – dividendin proqnozlaşdırılan artımını;

$R_{\text{ö}}$ – faizlə risk ödənişini göstərir.

Qiymətli kağızların keyfiyyət statistikasında qiymətli kağızlara investisiya cəlbəediciliyi baxımından investisiya vəsaitlərinin obyektini kimi baxılır və məzənnənin dinamikasının proqnozunu və uyğun olaraq investisiya taktikasını müəyyən etməyə imkan verən riskin səviyyəsi müəyyən edilir.

Qiymətli kağızların keyfiyyətinin statistik öyrənilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil aparmağa imkan verir:

- qiymətli kağızlar üzrə reytingin formalaşması və onun dinamikasının təhlili;
- qiymətli kağızların likvidliyinin qiymətləndirilməsi;
- emitentin bazar fəaliyyətinin (aktivliyinin) əsas göstəricilərinin hesablanması.

Qiymətli kağızların reytingi dedikdə - qiymətli kağızların etibarlılığını və keyfiyyətini xarakterizə edən kateqoriya, dərəcə başa düşülür. Qiymətli kağızların ilk reytingi dəmir yolu kampaniyalarının qiymətli kağızlara investisiyalarının təhlilinin nəticələrinə əsasən 1909-cu ildə Con Mudi tərəfindən dərc edilmişdir.

Hal-hazırda dünyada bir çox reyting agentlikləri olsa da, ən çox dünyaca məşhur "Fitch Investors Service" ("Fitch"), "Standard&poor's" ("S&P") , "Moody's Investors Service" ("Moody's") şirkətlərinin tərəfindən hesablanmış reytinglərdən istifadə edilir (Кремень В.М. və Кремень О.И., 2014).

Reyting göstəricilərindən istifadə etməklə, investisiya qoyuluşunun risk səviyyələrini həddini müəyyənləşdirmək, həmçinin müxtəlif investisiya imkanlarını müqayisə etmək mümkündür.

Kredit reytingi göstəricisi konkret qiymətli kağız üzrə borc öhdəliyinin yerinə yetirilməməsi riskinin göstəricisidir. Reytingin kəmiyyəti şirkətin öhdəliklərinin bazar dəyərində və qiymətli kağız üzrə faiz dərəcəsinə təsir göstərir.

Qiymətli kağızlar ödənilməmək riskindən asılı olaraq aşağıda sadalanan siniflərə bölünürlər:

- 1) ən yüksək keyfiyyətli kağızlar (highest quality);
- 2) çox yaxşı keyfiyyətli kağızlar (very good quality);
- 3) yaxşı keyfiyyətli kağızlar (good quality);
- 4) orta sinifli kağızlar (medium grade);
- 5) aşağı və orta sinifli kağızlar (lower medium grade);
- 6) aşağı keyfiyyətli kağızlar (poor quality);
- 7) spekulyativ kağızlar (speculative);
- 8) ən aşağı keyfiyyətli kağızlar (lowest quality/ default).

Investisiya agentliklərinin təsnifatına əsasən bu siniflərin hər birinin öz simvolu var. Məsələn standart reyting şkalasından başqa, Moody's agentliyi "AA" sinfindən "BB" –sinifinədək olan istiqrazlara rəqəmsal simvollar (1, 2, 3) tətbiq edir. Bu qiymətli kağızlar üçün S&P agentliyi isə "+" və "-" işarələrini tətbiq edir. Bu isə reyting sinfi çərçivəsində qiymətli kağızların konkret buraxılışının yerinin daha dəqiq görünməsinə təmin edir.

Səhmdar kapitalından istifadə dərəcəsini, eləcə də şirkətin səhmlərinə qoyulan investisiyaların səmərəliliyini müəyyən etməyə imkan verən bazar aktivliyi göstəricilərinə aşağıdakılar daxildir:

-səhm üzrə mənfəət (qazanc) və ya səhmlərin gəlirliliyi (EPS). Bu göstərici bir adi səhmə dividend ödəmələrinin maksimal mümkün həcmi xarakterizə edir və imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlərin məbləğinə azaldılmış xalis mənfəətlə adi səhmlərin ortaillik sayı arasında nisbət şəklində hesablanır;

-səhmlərin dəyəri (P/E).Bu göstərici investorların hal- hazırda səhmin mənfəət vahidinə nə qədər ödəniş etməyə razı olduqlarını göstərir və səhmin bazar dəyərinin səhm mənfəətinə nisbəti şəklində hesablanır;

-səhmdən dividend gəliri (DY).Bu şirkətin səhmlərinə qoyulan kapitalın qaytarılma faizini xarakterizə edir və səhm üzrə dividendlə səhmin orta mənfəəti arasındakı nisbət şəklində hesablanır;

-dividend ödənişi (DP)-Bu göstərici bazar qiymətlərinin artım tendensiyası şəraitində səhmlərə tələbin dəyişməsinin mümkün olmasını göstərir və bir səhmə düşən dividendlə səhmin orta mənfəəti arasında nisbəti şəklində hesablanır;

-Səhmlərin kotirovka əmsalı (P/B).Bu göstərici səhmlərin daxili dəyərinin bazar qiymətləndirməsinə uyğunluğunu səciyyələndirir və səhmin bazar məzənnəsinin onun balans məzənnəsinə nisbəti şəklində müəyyən edilir. P/B əmsalının dəyərinin vahiddən çox olması investorların səhmləri alaraq, hər səhm üçün real kapitalın uçot qiymətləndirməsindən çox qiymət verə bilməsini göstərir. P/B əmsalının dəyərinin vahiddən az olması isə səhmlərin qiymətləndirilməməsinin sübutu hesab edilir.

Qiymətli kağızların keyfiyyətinin statistik qiymətləndirilməsi prosesində qiymətli kağızların likvidliyinin göstəriciləri də təhlil edilir:

-alqı-satqı üzrə müraciətlərin sayı;

-qiymətli kağızların növləri üzrə müəyyən vaxt müddəti ərzində aparılan əməliyyatların sayı; Bu göstərici qiymətli kağızların müxtəlif növlərinin ticarət aktivliyini xarakterizə edir;

-yerinə yetirilmiş əməliyyatların ümumi məcmusunda qiymətli kağızların növləri üzrə yerinə yetirilmiş əməliyyatların hissəsi. Bu göstərici qiymətli kağızlar bazarında yerinə yetirilmiş əməliyyatların quruluşunu xarakterizə edir;

-qiymətli kağızların növləri üzrə qiymətli kağızlarla ticarət günlərinin sayı ilə dövrdəki günlərin ümumi sayı arasında nisbət.Bu göstərici konkret növ qiymətli kağız üzrə ticarət tezliyini xarakterizə edir;

-müəyyən vaxt ərzində əqdlərin bağlandığı konkret növ qiymətli kağızın emitent tərəfindən dövriyyəyə buraxılmış bu növdən olan qiymətli kağızların ümumi sayında hissəsi;

-qiymətli kağızların növləri üzrə alış üçün müraciətlərin sayının satış üçün müraciətlərin sayına nisbəti;

-maliyyə aktivi kimi qiymətli kağızın dövriyyəsi-müəyyən dövrdə qiymətli kağızların ayrı-ayrı növləri üzrə ticarət həcmi ilə bu müddət ərzində həmin növ dövriyyədə olan qiymətli kağızların orta bazar dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir.

Qiymətli kağızların həcmi və quruluşunun əsas statistik göstəriciləri aşağıdakılardır:

-dövriyyədə olan qiymətli kağızların quruluşu və dəyəri;

-yeni emissiyaların quruluşu və dəyəri, emissiyaların sayı. Bu göstəricilər adətən il üzrə hesablanır;

-ticarət təşkilatçıları tərəfindən birja reyestrinə daxil edilən qiymətli kağızların sayı;

-qiymətli kağızlar üzrə ticarətin həcmi, qiymətli kağızlar üzrə həyata keçirilmiş əməliyyatların həcmi və sayı. Bu göstəricilər ay, rüb, il, ticarət sessiyası üzrə hesablanı bilər;

-dövriyyədə olan səhmlərin dəyəri və səhmlərin sayının hasili şəklində müəyyən olunan səhm bazarının kapitallaşdırılması;

-investisiya təhlili sferasına aid olan qiymətli kağızların gəlirlilik, risk, likvidlik göstəriciləri.

Qiymətli kağızlar bazarının quruluşunun və həcmnin statistik öyrənilməsi bazarın qiymətli kağızların növlərinə görə təhlilini təmin edir.

Qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyəti statistikasını aşağıdakı istiqamətlərdə müvafiq məlumatları təmin edir:

-ölkə və regionlar səviyyəsində iştirakçıların növü üzrə qiymətli kağızlar bazarında professional iştirakçıların sayı. Belə halda aşağıdakı göstəricilər müəyyən olunur: müəyyən edilmiş vaxt ərzində emissiyani həyata keçirən emitentlərin sayı, müxtəlif kateqoriyadan olan investorların sayı, səhmdar cəmiyyətlərinin sayı, müxtəlif

kateqoriyadan olan investorların cəmiyyətlərin səhmdar kapitalında və borc bazarındakı hissəsi, lisenziyaların növləri üzrə professional iştirakçıların sayı; -bazarı iştirakçılarının bütövlükdə və onun segmentləri üzrə (məsələn, şəxsi kapitalın həcmində, gəlirə, mənfəətə, zərərə, işçilərin sayına görə bazar iştirakçılarının bölgüsü) maliyyə vəziyyətinin, investisiyalarının və əməliyyat fəaliyyətlərinin həcmində və quruluşunun təhlili.

Bu göstəricilər sisteminin məqsədi müəyyən bir emitentin qiymətli kağızı haqqında tam məlumat əldə etməkdir. Belə göstəricilər olmadan mövcud makroiqtisadi konyukturanı tam şəkildə qiymətləndirmək və ona uyğun dövlətin büdcə və pul siyasətinin adekvat tədbirlərini əsaslandırmaq və hazırlamaq mümkün deyil.

Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının yuxarıda adları çəkilən göstəricilər sistemi birjaların fəaliyyətinin göstəriciləri ilə tamamlanır. Fond birjası standart maliyyə instrumentləri ilə satışı üçün təşkil olunmuş bazardır və fond birjalarının fəaliyyəti göstəricilərinə birja əməliyyatlarının qiymət indeksləri, birja ticarətinin həcmi göstəriciləri, təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirən təşkilatlar kimi fond birjalarının göstəriciləri, fond bazarının inkişafı göstəriciləri aiddir.

Qiymətli kağızların qiymət göstəricilərindən fond bazarının qiymət dinamikasının proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi, təhlili, həmçinin onun likvidliyinin, riskinin və s. qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunur.

Əsas fond birjası hərrac olduğu üçün qiymət göstəriciləri hərrac qiymətləri xarakteri daşıyır (yəni qiymətlər alıcılar və satıcılar arasında ictimai rəqabət nəticəsində formalaşır).

Birja fəaliyyətinin statistik tədqiqinin qiymət göstəriciləri 2 qrupa bölünür:

- ilkin bazar qiymətləri (əsasən kəsilmə və ödəmə qiyməti);
- təkrar bazar qiymətləri (əsasən icra, açılış, bağlanış, təklif və tələb qiymətləri).

Birja qiymətli kağızlarının dinamikası və qiymət dəyişkənliklərini xarakterizə etmək üçün həmçinin aşağıdakı göstəricilərdən də istifadə olunur:

- variasiya göstəriciləri -investisiya qoyuluşlarının riskliliyini təhlil etmək üçün bu

göstəricilər qrupuna dispersiya, orta kvadratik uzaqlaşma, habelə variasiya əmsali daxildir;

-qiymətlərin dəyişməsi–bu göstərici, cari günün ticarət sessiyasındakı bağlanış qiyməti ilə ondan əvvəlki günün ticarət sessiyasındakı bağlanış qiyməti arasındakı fərqi xarakterizə edir;

-çəkili orta qiymət-ticarət sessiyası ərzində qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların yerinə yetirildiyi qiymətlərin çəkili hesabi ortasıdır.;Burada çəkilər satılmış qiymətli kağızların sayıdır;

-maksimal (minimal) qiymət - ticarət sessiyası ərzində (ay, rüb) konkret qiymətli kağız üzrə birja əməliyyatlarında qeydə alınmış ən yüksək(ən aşağı) qiymətdir. Beynəlxalq təcrübədə əsasən son 52 həftə ərzində (axırıncı ilin) qeydə alınmış maksimal və minimal qiymət göstəricilərindən istifadə olunur.

Hər bir birja qiymətli kağızının gündəlik fəaliyyətini (aktivliyini)təhlil etmək üçün aşağıdakı göstəricilər istifadə olunur (günlük):

-kotirovka- cari tələbin təklifə nisbəti;

-əməliyyatlar. Buraya ilk əməliyyatın qiyməti, həyata keçirilmiş əməliyyatların sayı, əməliyyatın maksimal qiyməti, əməliyyatın minimal maksimali, son əməliyyatın qiyməti, son əməliyyatın həcmi və çəkili orta qiymət və s. daxildir.

Birja ticarətinin həcmi göstəriciləri ilkin və təkrar bazarlarda həyata keçirilən əməliyyatların həcmi səciyyələndirir və bazarların inkişaf dinamikasını təhlil etmək və onların likvidliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir.

İlkin bazar aşağıdakı göstəricilər vasitəsilə xarakterizə edilir:

-buraxılışın (emissiyanın) həcmi-qiymətli kağızların emissiyasını xarakterizə edən göstəricidir və qiymətli kağızların bazar dəyərinin və onların sayına hasili şəkilində hesablanır ;

-yerləşdirmənin həcmi-investorların hərraclardan əldə etdikləri qiymətli kağızların ümumi həcmi səciyyələndirir və qiymətli kağızların nominal dəyəri ilə onların sayının hasili şəkilində hesablanır;

-satışdan əldə olunan gəlirin ölçüsü–investorların hərraclardan əldə etdikləri

qiymətli kağızların ümumi həcmi səciyyələndirir və müvafiq qiymətli kağızların faktiki alış qiymətlərinin onların sayına hasilinin cəmi şəkilində hesablanır;
-vəsaitlərin büdcə sisteminə cəld edilməsi–cəlb edilmiş vəsaitlərinin həcmi ilə dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışı üzrə ödənilmiş öhdəliklər və ya yerli özünü idarəetmə orqanlarının borc öhdəlikləri arasında fərq kimi hesablanır.

Təkrar bazar aşağıdakı göstəricilər vasitəsilə xarakterizə edilir:

-bağlanmış birja əməliyyatlarının sayı-bu göstərici qiymətli kağızların alış və satışı üzrə qeydiyyatdan keçmiş birja əməliyyatlarının kəmiyyətini xarakterizə edir (ay, rüb ,bir ticarət sessiyası və s.);

-satılmış qiymətli kağızların sayı-bu göstərici müəyyən vaxt müddətində tenderlərdə qeydiyyatdan keçmiş birja əməliyyatları nəticəsində satılan qiymətli kağızların sayını səciyyələndirir;

-qiymətli kağızların satışından əldə edilmiş dövriyyə-bu göstərici qiymətli kağızların alış və satışı üzrə qeydiyyatdan keçmiş birja əməliyyatlarının dəyərinin cəmi şəklində hesablanır (ay, rüb ,bir ticarət sessiyası və s.). Fond birjalari dövriyyəsi statistikasını tərtib edərkən müxtəlif hesablama üsullarından istifadə edirlər. Deməli ayrı- ayrı fond birjalarının dövriyyə göstəriciləri müqayisə oluna bilməz. Mövcud olan təsnifat fond birjalarını iki qrupa bölür:

1)TSV (Trading System View) standartından istifadə edənlər;

2)REV (Regulated Environment View)standartından istifadə edənlər.

TSV standartı üzrə fəaliyyət göstərən fond birjalari dövriyyəyə yalnız birjanın ticarət sistemindən keçən əməliyyatları daxil edir. REV standartı üzrə fəaliyyət göstərən fond birjalari dövriyyəyə bütün əməliyyatları (yəni birjada və birjadan kənar bazarlarda baş verən)daxil edir.

-birja əməliyyatının orta məbləği- bu göstəricidən bazarın üstünlük təşkil edən(böyük və ya kiçik topdansatış) xüsusiyyətini təyin etmək üçün istifadə edilir;

-birja əməliyyatlarının quruluşu və əməliyyatların ümumi sayında xüsusilə böyük əməliyyatların hissəsi.

Yuxarıda adları çəkilən göstəricilər bütövlükdə bazar üçün, eləcə də qiymətli kağızların növünə, emitentlərin kateqoriyalarına görə hesablanı bilər.

Fond birjası istənilən başqa təşkilat kimi, kapitalın həcmi, gəlir və xərclərin quruluşu, mənfəət, personalın sayı, balansın quruluşu, rentabellik və s. kimi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. (Кремень В.М. və Кремень О.И., 2014).

Fond birjalarının gəlir quruluşu digər təsərrüfat subyektlərinin quruluşundan fərqlənir:

- listing haqqı (qiymətli kağızların satışa və yaxud bazar kotirovkasına verilməsi haqqında fond birjası ilə qiymətli kağızların emitenti arasında razılığa əsasən);

- birja üzvlərinin üzvlük haqqı;

- maliyyə və qiymət informasiyalarının satışı;

- riyazi-statistik təminatın və informasiya texnologiyalarının satışı. Yuxarıda adları çəkilən göstəricilər son on il üzrə birjaların ticarət istiqamətindəki meylinin müəyyən edilməsi və təhlil edilməsi üçün istifadə olunur.

Fond birjalarının inkişaf göstəricilərinə tutum, bazar konsentrasiyası və likvidlik göstəriciləri daxildir.

Fond birjasının inkişafını və fəaliyyətinin vəziyyətini xarakterizə edən əsas statistik göstərici fond indeksləridir.

Hər bir inkişaf etmiş ölkə özünəməxsus ümummilliy fond bazarı indeksindən istifadə edir. Məsələn, ABŞ-da Dow Jones sənaye indeksindən, İngiltərədə-FTSE-100 indeksindən, Yaponiyada-NIKKEI-225 indeksindən, Almaniyada-DAX indeksindən, Fransada- CAC-40 indeksindən və Rusiyada RTS indeksindən istifadə edilir.

Onu da qeyd edək ki, ölkəmizdə AGBI(Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nəqliyyatının buraxdığı dövlət istiqrazları üzrə), ACBDI(Mərkəzi Bankının buraxdığı qısa müddətli notlar üzrə), AMFBI (İpoteka Fondunun buraxdığı istiqrazlar üzrə) fond indeksləri hesablanır.

Səhm indekslərini hesablayarkən Laspeyres, Paşə və Fişer düsturlarına əsaslanan aqreqat indekslərindən istifadə edilir.

Laspeyresin düsturu əsasında fond indeksi aşağıdakı şəkildə hesablanır:
(Салин В.Н., 2003).

$$J_n^L = \frac{\sum P_{ni} q_{0i}}{\sum P_{0i} q_{0i}} * J_0^L$$

Burada:

P_{0i} - əsas dövrdə i-ci növ səhmin qiymətini;

q_{0i} - əsas dövrdə dövriyyədə olan i-ci növ səhmlərin sayını;

P_{ni} – cari dövrdə i-ci növ səhmlərin qiymətini;

J_n^L - cari dövrdə Laspeyres indeksini;

J_0^L - əsas dövrdə Laspeyres indeksini göstərir.

Laspeyres indeksinin dəyərindəki dəyişiklik yalnız səhm qiymətlərinin dəyişməsi hesabına baş verir. Laspeyres düsturu ilə, 30 alman şirkətlərinin daxil olduğu DAX 30 (Deutscher Aktien Index) indeksi, İsveçrə SPI (Swiss Performance Index) və SMI (Swiss Market Index) fond indeksləri hesablanır.

Paaşenin düsturu əsasında fond indeksi aşağıdakı şəkildə hesablanır: (Салин В.Н., 2003).

$$J_{pn} = \frac{\sum P_{ni} q_{ni}}{\sum P_{0i} q_{ni}} * J_{p0}$$

Burada:

J_{pn} – cari dövrdə Paaşe indeksini;

J_{p0} - əsas dövrdə Paaşe indeksini;

q_{ni} - cari dövrdə dövriyyədəki i-ci növ səhmlərin sayını göstərir.

Paaşe indeksi əsas dövrə nisbətən cari dövrdə şirkətlərin kapitallaşma səviyyəsini göstərir. İndeksin dəyərindəki dəyişiklik yalnız fond bazarındakı struktur dəyişiklikləri hesabına baş verir. Paaşe düsturu ilə Fransanın CAC 40, CAC 240 (Compagnie des Agents de Change), Amerikanın S&P 500, S & P 100 (Standart & Poor's), İngiltərənin FTSE 100, FTSE 30 (Financial Times Stock Exchange) indeksləri hesablanır.

Fişerin düsturu əsasında fond indeksi Laspeyres və Paşe düsturlarından hesablanmış orta həndəsi indeksdən istifadə etməklə hesablanır.

Fond indekslərinin böyük hissəsi ya kapitalizasiya, ya da qiymət indekslərinə aid edilir. Kapitalizasiya indeksləri fond indeksini hesablamaq üçün qiymətli kağızları istifadə edilən müəssisələrin ümumi kapitalizasiyasını əks etdirir. Müəssisənin kapitalizasiyası dedikdə, müəssisə tərəfindən buraxılmış səhmlərin cari bazar dəyərinin onların sayına (dövriyyədə olan) hasili başa düşülür. Qiymət indeksləri indeksin baza siyahısına daxil olmuş şirkətlərin səhmlərinin dəyərinin hesabi ortası kimi hesablanır.

Fond indekslərinin hesablanması əsasında üç əsas orta kəmiyyət üsulu durur: 1) sadə hesabi orta kəmiyyət. Sadə hesabi orta üsulu ilə hesablanan indekslər t vaxtı üzrə səhmlərin orta qiymətini göstərir və aşağıdakı düsturla hesablanır: (Базилевич В.Д., 2015)

$$D_1^t = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n p_i^t$$

Burada:

n – bu indeksi hesablamaq üçün səhmləri istifadə edilən şirkətlərin sayı;

i – emitent- şirkətin sıra nömrəsini (indeks bazasına daxil edilir, $i = 1, 2, \dots, n$);

p_i^t - t vaxtında i şirkətinin səhmlərinin bazar dəyərini göstərir.

İlk fond indeksi səhmlərin sadə arifmetik orta qiyməti - 1884-cü ildə başlayan Dow Jones indeksi olaraq hesablanmışdır. Dow-Jones-ın qurucusu Charles Dow ilk indeksini nəşr edərkən.

Cari vaxt anında bazara daxil olan şirkətlərin səhmlərinin bazar qiymətlərinin sadə hesabi ortası kimi ilk dəfə 1884-cü ildə Dou- Jons şirkətinin sahibləri C. Dou və E. Jons tərəfindən 11 dəmir yolu şirkətinin daxil olduğu Dou- Jons indeksi hesablanmışdır. ABŞ-ın aparıcı səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərin və bir sıra istiqrazların qiymətlərinin dinamikasını əks etdirən Dou Jons indeks kompleksi tarixən ilk və bu günə qədər mövcud olan indekstdir. (Məmmədov R.Ş., 1999).

ABŞ-ın aparıcı səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərin və bir sıra istiqrazların qiymətlərinin dinamikasını əks etdirən Dou Jons indeks kompleksi tarixən ilk və bu günə qədər mövcud olan indeksdir. Sonralar, bu indeksi hesablayarkən, fond bazarının konyukturası ilə bağlı olmayan hadisələr (məsələn səhmlərin sayının, indeks bazasının dəyişməsi) nəticəsində vaxtaşırı indeksin dəyəri təhrif edilirdi. Ona görə də gələcəkdə səhmlərin bazar qiymətlərinin sadə hesabi orta qiymətini əks etdirən indeksi hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur: (Базилевич В.Д., 2015).

$$D_2^t = \frac{1}{d_0} \sum_{i=1}^n p_i^t$$

Burada: d_0 -indeksin bərabərliyini təmin edən böləndir. O, aşağıdakı şəkildə təyin edilir: (Базилевич В.Д., 2015).

$$d_0 = \frac{1}{P_2^0} \sum_{i=1}^n p_i^0$$

p_i^0 – göstərilən hadisələrdə i şirkətinin səhmlərinin bazar qiymətini;

P_2^0 - göstərilən hadisələrdə indeksin dəyərini göstərir.

İndi isə şərti məlumatlara əsasən səhmlərin bazar qiymətlərinin sadə hesabi orta qiymətini əks etdirən indeksi hesablayaq. Tutaq ki, indeks bazası üç A, B və C. şirkətlərindən ibarətdir. A şirkətində t vaxt anında 1:2 nisbətdə bölünmə baş verir. Bölünmədən əvvəl və sonra şirkətin səhmlərinin dəyəri və sayı barəsində aşağıdakı məlumatlar vardır:

Cədvəl 5: Bölünmədən əvvəl və sonra şirkətin səhmlərinin dəyəri və sayı

Şirkətlər	Bölünmədən əvvəl		Bölünmədən sonra	
	Səhmin qiyməti, man	Səhmin sayı, ədədlə	Səhmin qiyməti, man	Səhmin sayı, ədədlə
A	60.00	100	30.00	200
B	40.00	100	40.00	100
C	80.00	100	80.00	100

Mənbə: Şərti məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əvvəlcə bölünmədən əvvəl P_1^0 indeksinin qiymətini hesablayaq:

$$P_1^0 = \frac{1}{3}(60 + 40 + 80) = 60$$

Bu, üç şirkət üzrə səhmin orta qiymətinin 60 manat olduğunu göstərir. Bu düsturu istifadə edərək bölünmədən sonra indeks hesablayaq:

$$P_1^t = \frac{1}{3}(30 + 40 + 80) = 50$$

Deməli səhmlərin orta qiyməti 10 manat aşağı düşmüşdür. Əslində isə bazarda heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bunu aradan qaldırmaq üçün hesablamaları aşağıdakı şəkildə aparmaq lazımdır:

$$d_0 = \frac{1}{60}(30 + 40 + 80) = 2,5 \quad P_2^t = \frac{1}{2,5}(30 + 40 + 80) = 60$$

Beləliklə, səhmlərin orta qiymətinin bu düsturla hesabladığımızda A şirkətinin səhmlərinin bölünməsi indeksin dəyərində təsir göstərmədi. Belə prosedur indeks bazasını və digər vəziyyətləri dəyişdirərkən tətbiq olunur.

Hesabi orta kəmiyyətdən istifadə etməklə hesablanan indekslərin üstün cəhəti hesablamaların sadəliyi və əsasən də fond böhranları dövründə səhmin qiymətlərinin dəyişməsinə tez cavab vermək imkanındır. Çatışmayan cəhəti, indeksin qiymətinin dəyişməsinə ucuz səhmlərə nisbətən yüksək bazar qiymətinə malik səhmlərin çox təsir göstərməsidir. Eyni zamanda, səhmlərin bazar qiymətinin yüksək olması şirkətin yüksək kapitalizasiya səviyyəsini, həmçinin onun qiymətli kağızlar bazarına daha çox təsirini və yaxud da səhmlərinin daha gəlirli olmasını ifadə etmir.

Həndəsi orta kəmiyyət üsulu ilə hesablanmış göstəricilər t zamanında indeks bazasına daxil olan müəyyən növ səhmlərin qiymətindəki həndəsi orta artım sürətini əks etdirir: (Базилевич В.Д., 2015).

$$P_3^t = P_3^0 \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n P_i^{t0}}$$

Burada: $P_i^{t0} = \frac{P_i^t}{P_i^0}$ -yə bərabər olmaqla, i-ci şirkətin baza dövrü ilə müqayisədə t müddətindəki səhm qiymətinin dəyişməsi sürətini, P_i^t və P_i^0 -şirkətdəki səhmlərin cari və baza dövründə bazar qiymətini; P_3^0 -indeksin baza qiymətini göstərir.

Aşağıdakı cədvəlin məlumatlarına əsasən səhmlərin qiymətinin məzənnəsinin dəyişmə sürəti indeksini həndəsi orta kəmiyyət üsulundan istifadə etməklə (indeksin baza dəyərini 100-ə bərabər götürməklə) hesablayaq:

Cədvəl 6: Səhmlərin qiymətinin məzənnəsi

Şirkətlər	Səhmin qiyməti, manatla	
	Baza dövrü	Cari dövr
A	40	44
B	30	36
C	50	46

Mənbə: Şərti məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Belə halda həndəsi orta üsulla səhm qiymətləri orta artım sürəti

$$P_3^t = 100 \sqrt[3]{\frac{44}{40} \times \frac{36}{30} \times \frac{46}{50}} = 106,6892 \text{ bərabər olacaqdır.}$$

Bu isə o deməkdir ki, A, B və C şirkətlərinin səhm qiymətlərinin artım sürəti baza dövrü ilə müqayisədə orta hesabla 6.6892 bənd artmışdır.

Bu indekslərin üstünlüyü səhmlərin tərkibinin dəyişdirilməsinin sadəliyidir. Çatışmayan cəhəti isə səhmlərin qiymətlərinə yüksək və aşağı dəyişmə sürətinə malik səhmlərin böyük təsiridir. Məsələn, bir növ səhmin qiymətinin dəyişmə sürəti sıfıra düşərsə, bu zaman indeksin qiyməti də sıfıra doğru meyl edir.

Fond indekslərinin sadə hesabi və ya həndəsi ortadan istifadə etməklə hesablanması sadəliyinə baxmayaraq, bu indekslərin əhəmiyyətli çatışmazlıqları vardır:

- konkret emitentin səhm bazarında real miqyasını nəzərə almır;
- bu indekslərdə həm güclü, həmçinin zəif şirkətlərin səhmləri eyni tezliyə (çəkiyə) malik olur.

Aşağıdakı cədvəldə bəzi dünya fond indekslərinin hesablanması üsulları göstərilmişdir:

Cədvəl 7: Dünya fond indeksləri və onların hesablanması üsulları

İndeksin adı	İndeksin hesablanması üsulu	Hesablandığı birinci il
AK&M(ABŞ)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	1992
PTC (RTSI, RTST) (Rusiya)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	1995, 1997
RUX (Rusiya)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	1998
RUIX (Rusiya)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	2001
MMББ-10(MICEX-10) (Rusiya)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	2001
Dow Jones Indexes (ABŞ)	Sadə hesabi orta kəmiyyət	1884
NYSE Composite (ABŞ)	Sadə hesabi orta kəmiyyət	1965
NASDAQ Composite (ABŞ)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	1971
S&P-500 (ABŞ)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	1942
Value Line (ABŞ)	Həndəsi orta kəmiyyət	1961
FTSE-30 Share Index (İngiltərə)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	1935
DAX-30 (Almaniya)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	1988
SAS-40 (Fransa)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	1987
Nikkei-225 (Yaponiya)	Sadə hesabi orta kəmiyyət	1950
TSE Index (Торонто)	Çəkili hesabi orta kəmiyyət	1975

Mənbə: Базилевич В.Д., 2015 məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlamışdır.

Belə amillərin təsirini azaltmaq üçün fond indekslərinin hesablamasında çəkili hesabi orta kəmiyyət üsulundan istifadə olunur. Şirkətin-emitetinin bazar kapitalizasiyası üzrə hesablanan bu indeks şirkətlər qrupunun kapitallaşma səviyyəsini, qiymətli kağızlar bazarına təsirini, səhmlərinin daha gəlirli olmasını və s.nəzərə almağa imkan verir.Şirkətin-emitetinin bazar kapitalizasiyası üzrə səhmlərinin çəkili orta kəmiyyəti aşağıdakı düsturla hesablanır:(Базилевич В.Д.,2015).

$$P_4^t = \frac{1}{d_0} \sum_{i=1}^n p_i^t \omega_i^t$$

Burada:

ω_i -ümumi indeks səbətinin dəyərində i-şirkətinin dəyərinin hissəsini əks etdirən

çəki əmsalını göstərir və $\omega_i = \frac{p_i^t n_i}{\sum_{i=1}^n p_i^t n_i}$ kimi hesablanır; (Базилевич В.Д.,2015)

n_i - investorlar arasında yerləşdirilmiş i-şirkətinin səhmlərinin sayını;

p_i^t – t vaxt anında i – ci şirkətin bazar kapitalizasiyasını;

$\sum_{i=1}^n p_i^t n_i$ - t vaxt anında i ndeks bazasına daxil olmuş şirkətlərin cəmi bazar kapitalizasiyasını göstərir.

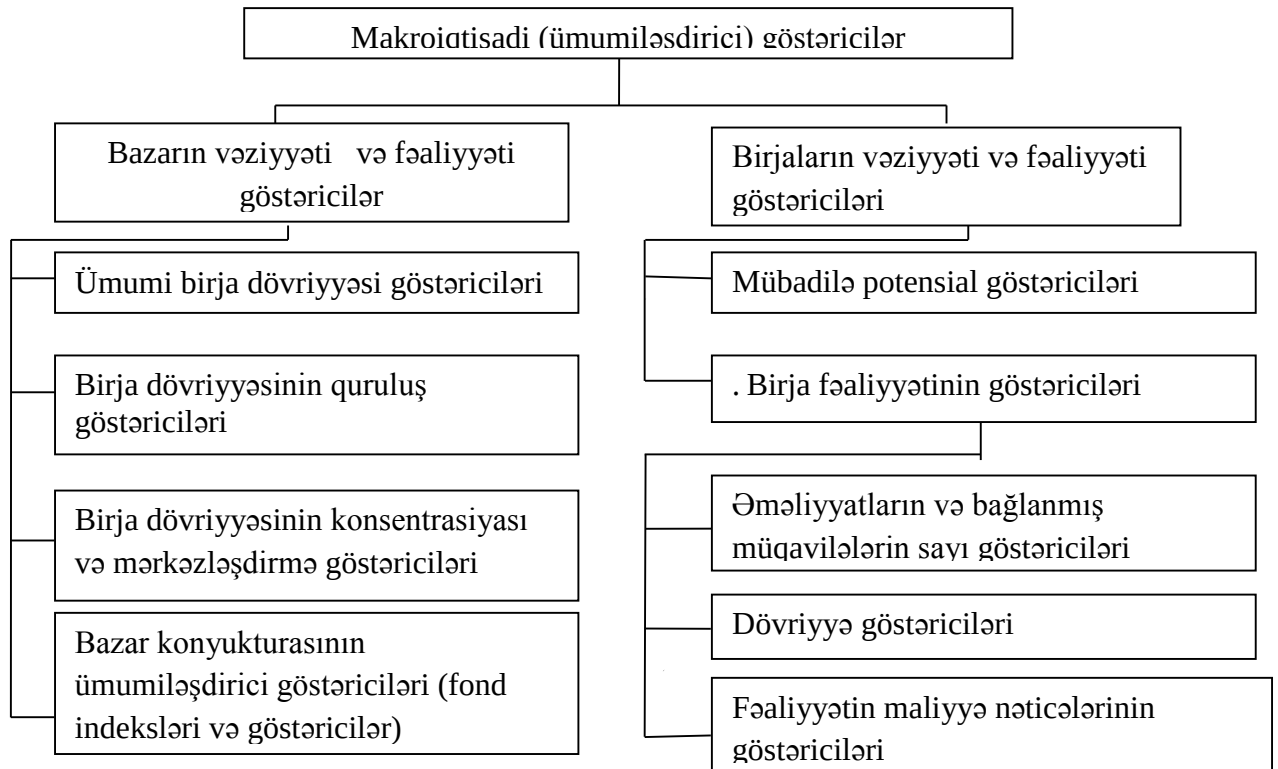
Bu və ya digər fond indeksini hesablayarkən hansı üsuldan istifadə edilirsə edilsin, onun qurulması ümumi qəbul olunmuş bir sxemə əsaslanır:

- bazarın seqmenti müəyyən edilir;
- indeksə daxil olmaq üçün müəyyən tələblərə cavab verən qiymətli kağızlar seçilir (qiymətli kağızların müəyyən edilmiş bazar seqmenti üçün əhəmiyyəti, onların likvidliyi və sairə nəzərə alınır);
- indeksin hesablanması üçün ilkin informasiyaları (qiymətləri) verə biləcək informasiya tərəfdaşları seçilir; İnformasiya mənbələri kimi , əsasən birjaların özləri və yaxud da maliyyə agentlikləri çıxış edir;
- indeksin hesablanmasının ilk anı və onun baza dəyəri müəyyən edilir.

Qiymətli kağızlar bazarının iqtisadi təhlilində fond indekslərinin dinamikası, zamanda dəyişilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlardan bəziləri hər dəqiqə hesablanır. Fond indekslərini birjalar, broker idarələri, xəbər agentlikləri, konsaltinq firmaları tərəfindən yayımlanır. Dünya fond indeksləri qlobal səviyyədə və müxtəlif bölgələr üzrə bazarın vəziyyətini qiymətləndirməyə və hərəkətini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu indekslər iri investorlara əhəmiyyətli strateji investisiyaların həyata keçirilməsinə kömək edir.

Beləliklə, həcm göstəriciləri, indekslər, əmsallar və qiymətli kağızlar bazarının bu və ya digər göstəricilər sisteminə daxil olan digər göstəricilərini qiymətləndirmə obyektinə və analitik funksiyalarına görə bir neçə əsas blokda birləşdirmək olar. Belə bloklar, ilk növbədə mikroiqtisadi və makroiqtisadi göstəricilərin blokudur. Makroiqtisadi göstəricilər blokuna aşağıdakılar daxildir:

Şəkil 2: Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının makroiqtisadi göstəricilər sistemi

Mənbə: Минашкин В.Г., 2007

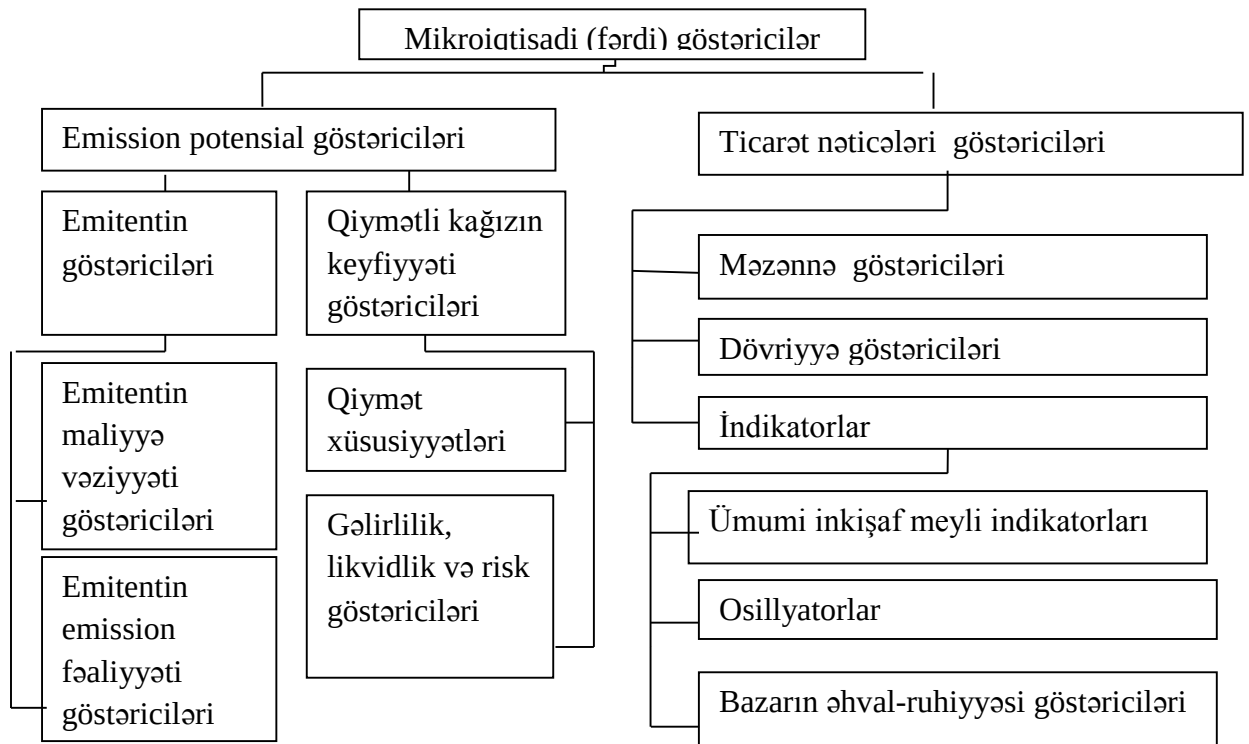
İndi isə fərdi, mikroiqtisadi göstəricilər blokuna keçək (Şəkil 2.2). Bu blok bir tərəfdən emissiya potensialını, digər tərəfdən isə qiymətli kağızlarla ticarətin nəticələrini xarakterizə edən göstəriciləri birləşdirir. Emission potensial göstəricilərinə həm emitentlərin özlərini xarakterizə edən göstəricilər, həmçinin buraxılmış qiymətli kağız haqqında təsəvvür formalaşdıran göstəricilər daxildir. Birinci qrupa nizamnamə kapitalı, aktivlərin və passivlərin həcmi və quruluşu, likvidlik və maliyyə sabitliyi əmsalları kimi göstəricilər daxildir. Burada eyni zamanda emitentlərin emissiya fəaliyyətini əks etdirən- emissiyaların sayı, həcmi və quruluşu kimi göstəricilər təqdim edilməlidir.

Qiymətli kağızların keyfiyyət göstəriciləri alt qrupuna hər bir konkret ticarət sessiyasının nəticələri ilə birbaşa əlaqədar olmayan nominal qiymət, ödəmə qiyməti, dividend ödəmə əmsalı, gəlirlilik əmsalı və digər göstəricilər daxildir.

Mikroiqtisadi göstəricilərin ikinci bölməsi ticarət nəticələri göstəricilərini (ayrı-ayrı qiymətli kağızların məzənnəsinin dinamikasının göstəriciləri, bu qiymətli

kağızlar üzrə ticarət dövriyyəsi göstəriciləri, eləcə də ayrı-ayrı qiymətli kağızların mübadiləsinin dinamikasında meylləri qiymətləndirməyə imkan verən hesablanmış göstəricilər və ya indikatorları özündə birləşdirir.

Şəkil 3: Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının mikroiqtisadi göstəricilər sistemi

Mənbə: Минашкин В.Г., 2007

Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarı statistikasının vəzifələrindən biri də qiymətli kağızlar üzrə ümumiləşdirici göstəricilərin qurulması metodologiyasını işləyib hazırlamaq və onların köməyi ilə fond bazarında yaranan qanunauyğunluqları müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu göstəricilər sistemi özəlləşdirmə, bazar infrastrukturunun formalaşması və s. kimi yeni bazar hadisələrini və proseslərini nəzərə almalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən tədqiqatın məqsədi qiymətli kağızlar bazarının müasir vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması qaydalarını statistik öyrənməkdən ibarətdir. Qiymətli kağızlar bazarı statistikasını qiymətli kağızlar üçün statistik müşahidənin proqramını hazırlamalı, göstəricilər sistemindən istifadə edərək qiymətli kağızlar, onların yerləşdirilməsi və dövriyyəsi haqqında məlumat toplamaqla qiymətli kağızlar bazarını təhlil etməlidir.

2.2. Qiymətli kağızlar bazarının fundamental və texniki təhlil metodları

Kapitalın investisiyalaşdırılması zamanı qarşıya çıxan əsas məsələlərdən biri investisiya qoyuluşlarını artırma və ya heç olmasa saxlaya bilən maliyyə alətlərini tapmaqdır. İri, orta və kiçik investorlar müxtəlif üsullarla gələcəyi təxmin etməyə və fond bazarlarının gələcək dinamikasını proqnozlaşdırmağa cəhd edirlər. İnvestisiyaların səmərəli olması üçün fond bazarlarının çox səviyyəli təhlilini həyata keçirmək lazımdır. Dünya praktikasında fond bazarının təhlili zamanı investisiyaların həcminə və müddətinə uyğun olaraq aşağıdakı 2 təhlil vasitəsindən istifadə edilir:

1) Fundamental təhlil ;

2) Texniki təhlil.

Fundamental təhlil metodu gəlirlərinin, aktivlərin və passivlərin şəxsi kapitala nisbətən mənfəət normasının, fond bazarında vəziyyətinin və s. göstəricilərinin emitentin qiymətləndirilməsinə əsaslanır və emitentin fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edir. Bu təhlil emitentin balansı, itkilər və mənfəət barəsində hesabatları, şirkətin çap olunmuş başqa məlumatları əsasında həyata keçirilir. Bu isə şirkətin idarə etmə təcrübəsini, idarə etmə orqanının tərkibini dərinlən öyrənməyə imkan verir. Bu məlumatlar əsasında şirkətin satıcı və yaxud da alıcı qismində daxil olduğu bazarlarda işgüzarlıq üzrə aktivlik səviyyəsi, həmçinin bazarın keyfiyyət göstəriciləri təhlil olunur. Belə tədqiqatlara əsasən gələcəkdə əldə edilən mənfəətlər, aktivlərin real qiymətləri və sairəyə nəzərən şirkətin qiymətli kağızlarının qiymətlərinin aşağı düşməsi və yaxud da artması barəsində nəticələr çıxartmaq mümkündür. Deməli, fond bazarını fundamental təhlil etməklə, gələcək gəlirlər proqnozlaşdırılır, səhmlərin qiymətləri təyin edilir. Bu təhlil qiymətli kağızların satışının və yaxud da alışının məqsədə uyğunluğu barəsində irəli sürülən məsləhətlərin əsasında durur.

Fond bazarında fundamental təhlilin nəticələri hesabat, bülleten və s. şəkilində işlənib hazırlanır və fond bazarının iştirakçılara satılır. Fundamental təhlilin dörd mərhələsini fərqləndirirlər:

- 1) İqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin təhlili;
- 2) Sənayeləşmə təhlili;
- 3) Emitetlərin- şirkətlərin maliyyə vəziyyətinin təhlili;
- 4) Şirkətlərdə olan səhmlərin dəyərinin düzgün müəyyən edilməsi.

Fundamental təhlilin birinci mərhələsi olan iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti ölkənin iqtisadi göstəriciləri, həmçinin dünya fond indeksləri əsasında təhlil edilir.

Ölkənin daxili fond bazarına ən çox reaksiya verən iqtisadi göstəricilərə ümumi daxili məhsul, pul kütləsi, qızıl-valyuta ehtiyatları, ticarət balans, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi aiddir. Bu göstəricilər inkişaf etmiş bütün ölkələr üzrə vahid metodikadan istifadə edilməklə hesablanır və təcrübəli investorlar günlərini aşağıdakı dünya fond indekslərinin təhlili ilə başlayır:

- Dou Jonsun amerikan sənaye indeksi;
- S&P-500 - Standard & Poor's amerikan analitik agentliyinin hesabladığı indeks;
- Nikkei 225 - Yaponiyanın ən mühüm fond indekslərindən biri;
- MSCI Emerging Markets - Morgan Stanley Capital Int indekslər ailəsinə daxil edilmiş inkişaf etməkdə olan ölkələrin fond bazarlarının indeksi. Buraya Morgan Stanley tərəfindən hesablanan 27 inkişaf etməkdə olan (Meksika, Rusiya, Tailand, Argentina və s.) ölkələrin böyük və orta kapitalizasiyaya malik ən iri şirkətlərin səhmləri daxildir;
- Alman DAX - Almaniyanın əsas fond indeksi;
- Fransız CAC-40 - Fransa'nın əsas fond indeksi;
- İngilis FTSE 100 – Britaniyanın fond birjasının aparıcı indeksidir. Bu indeks FTSE Group müstəqil şirkəti tərəfindən hesablanır (Ивасенко А. Г., 2015).

Fundamental təhlilin “Sənayeləşmə təhlili” adlandırılan ikinci mərhələsi sənaye mənsubiyyətindən asılı olaraq bu və ya digər şirkətin perspektivlərini müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Məlumdur ki, müxtəlif dövrlərdə bu və ya digər sənayenin perspektivləri fərqli olur.

Fundamental təhlilin üçüncü mərhələsi nisbətən əməktutumludur. Bu mərhələ emitentlərin- şirkətlərin maliyyə vəziyyətinin təhlilindən ibarətdir. Burada ilk

növbədə illik mühasibat hesabatları öyrənilir: balans, pul vəsaitlərinin hərəkəti, maliyyə nəticələri haqqında hesabatlar. İllik mühasibat hesabatlarının öyrənilməsində əsas məqsəd şirkətin aktivlərinin quruluşunu və aktivlərinin yaranma mənbələrini, biznesin rentabelliğini, likvidliyini, şirkətin maliyyə sabitliyini və ödəmə qabiliyyətliyini, kredit qabiliyyətini və işgüzar fəaliyyətini müəyyən etməkdən ibarətdir. Maliyyə təhlili ilə bərabər, menecmentin vəziyyətinin, eləcə də inkişaf perspektivlərinin təhlili də vacibdir.

Təhlilin dördüncü mərhələsində ümumilikdə şirkətlərin və ya hər hansı bir şirkətin səhmlərinin bazar dəyəri müəyyən edilir. Belə halda müqayisəli təhlildən istifadə edilir. Müqayisəli təhlilin üstün cəhəti adı çəkilən aktivin dərhal qiymətləndirilməsinin mümkünlüyüdür. Müqayisəli təhlili həmçinin bazar, multiplikator adlanır və aşağıdakı multiplikatorların hesablanmasını əhatə edir:

- bazar kapitallaşmasının xalis mənfəətə nisbəti (P/E);
- bazar kapitallaşmasının gəlirə nisbəti (R/5).

P/E multiplikatoru analitiklər tərəfindən çox geniş surətdə istifadə edilir, çünki burada gələcəkdə əldə ediləcək fayda və onun alınma riskləri haqqında proqnozlar verməyə ehtiyac yoxdur, informasiya axtarışına və hesablamaların aparılmasına minimal vaxt tələb olunur və ənənəvi olaraq mənfəət investisiya qoyuluşunun əsas stimulu hesab olunur (Теплюба Т. В., 2014).

Əgər şirkət gəlirsizdirsə və P/E multiplikatorundan istifadə etmək mümkün deyilsə, P/5 multiplikatorunu, yəni bazar kapitallaşmasının gəlirə nisbətini istifadə etmək olar. Multiplikatorlar bazarda investorların A şirkətinin 1 manat gəlir və ya mənfəəti ilə müqayisədə, B şirkətinin 1 manat gəlir və ya mənfəətinə necə dəyər verdiyini başa düşməyə imkan verir (Теплюба Т. В., 2014).

Texniki təhlildə keçmiş qiymət dəyişikliklərinin təhlili əsasında, gələcək qiymət dəyişiklikləri proqnozlaşdırılır. Onun əsasında qiymətlərin zaman sıralarının və əsasən də fərqli müddətləri olan qrafiklərin təhlili durur. Bundan əlavə, satışın həcmi və digər vacib statistik məlumatlardan istifadə olunur.

Fundamental təhlil ümumi iqtisadi situasiyaların, iqtisadiyyatın sahələrinin vəziyyətinin, qiymətli kağızları dövriyyədə olan ayrı-ayrı şirkətlərin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsinə əsaslanır. Bu təhlilin məqsədi düzgün qiymətləndirilməmiş qiymətli kağızları müəyyən etmək üçün qiymətli kağızın daxili dəyərini qiymətləndirməkdən və cari ilə müqayisə etməkdən ibarətdir. Təhlil hansı qiymətli kağızın daha cəlbəedici olduğunu, satılanları və satılması lazım olanları müəyyən etməyə imkan verir. Yəni fundamentalist analitiklər bazara aparan səbəbləri müəyyən edirlərsə, texniki analitiklər onların nəticələrini öyrənirlər. Fundamentalist analitiklər adi məntiqə söykənir və həmişə bu və ya digər qiymət dəyişikliyinə səbəbini axtarır, bu və ya digər məhsulun qiymət hərəkətinə təsir göstərən iqtisadi-siyasi amillərə hərtərəfli baxılmasını təklif edirlər. Texniki analitiklərin həll etdiyi əsas vəzifələr bazarın mövcud vəziyyətinin mərhələsini müəyyən etmək, uzun, orta və qısamüddətli meylləri (trendi) müəyyən etmək, mövcud istiqamətdə olan qiymət dəyişikliyinə qiymətləndirməkdir. Bütün bunlar isə investorun qarşısında duran əsas vəzifənin – mənfəətli əməliyyatların ehtimalının artmasını həll etməyə imkan verir.

Müasir şəraitdə texniki təhlilin çoxlu sayda müxtəlif forma və metodları mövcuddur ki, onların inkişafında bir çox iqtisadçı və riyaziyyatçı alimlər (məs., C. Dou-nəzəriyyənin banisi, U. Qann- texniki təhlilin cəbri və həndəsi prinsiplərinin kombinasiyasının ilk tərtibatçısı, B. Villiams, J. Leyn-stoxastik metod, R. Elliot - dalğa nəzəriyyəsi və s.) böyük əməkləri olmuşdur.

Bütün texniki təhlilləri şərti olaraq qrafik təhlil və indikator (göstərici) təhlili kimi 2 böyük hissəyə bölmək olar.

Əvvəllər bütün texniki təhlillərin əsasını qrafik təhlil təşkil edirdi. Göstərici (indikator) təhlili isə bir qədər sonra meydana çıxdı. Göstərici (indikator) təhlili texniki təhlilin spəsifikliyinin əhəmiyyətini artırdı və onun imkanlarını genişləndirdi.

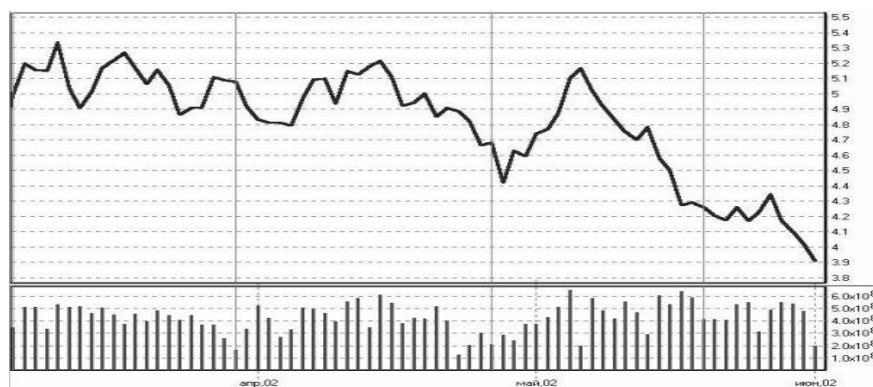
Qrafik təhlil dedikdə ticarətin həcmi və qiymət (kotirovka) dəyişmələri haqqında qrafik məlumatların vizual təhlili başa düşülür. Qrafik təhlilin əsas konsepsiyası

trend (ümumi inkişaf meyli) anlayışdır. İndikator(göstərici) təhlilinin əsasında müxtəlif göstəricilər durur.

Texniki təhlildə qiymət dəyişmələri haqqında məlumatları əyani şəkildə göstərmək üçün xətti, histoqram, "Yapon şamları", X və O (nöqtə diaqramları) qrafiklərindən istifadə edilir. Bu qrafikləri qurarkən hamısında abscis oxunda əməliyyatın vaxtı, ordinat oxunda isə qiymət göstərilir. Daha çox məlumat üçün, göstərilən intervalda ticarətin həcmnin kimulyativ (yığılmış) diaqramması adətən bütün qrafiklərə əlavə olunur. Belə qrafikə hesabi qrafik deyilir. Arifmetik qrafikdə vaxt və qiymət mütənasib şəkildə verilir Lakin arifmetik qrafikin əhəmiyyətli çatışmazlığı vardır - səhm artımının dinamikasını qeyri- adekvat şəkildə göstərir. Belə ki, məzənnəsi 5 dollardan 10 dollara (+ 100%) dəyişən A səhmindəki dəyişikliklər və məzənnəsi yenə də 5 dollar, lakin 40 dollardan 45 dollaradək (+ 12.5%) dəyişən B səhmindəki dəyişikliklər arifmetik qrafikdə eyni əks olunur. Bu çatışmazlıq loqarifmik qrafik vasitəsilə aradan qaldırılır. Loqarifmik qrafikdə qiymət dəyişməsi mütləq deyil, faiz şəkilində göstərilir.

Xətti qrafiklərdə (Line charts) absis oxunda vahid vaxt intervalı (dəqiqə, saat, gün, ay və s.) və ordinat oxunda hesabi , bəzən də logarifmik (faiz) qiymətlər göstərilir. Qrafiki qurmaq üçün eyni parametrin istənilən qiymətlərindən (açılış qiymətləri, dövrün orta qiyməti, yekun qiymətlər və s.) istifadə olunur. Qrafiki qurarkən əmələ gələn nöqtələr aralarında məsafə düz xətlər ilə birləşdirilir. Qrafik 1-də yekun qiymətlər əsasında xətti qrafikə əyani nümunə göstərilmişdir.

Qrafik 1: Bağlısı qiyməti əsasında xətti qrafikə nümunə

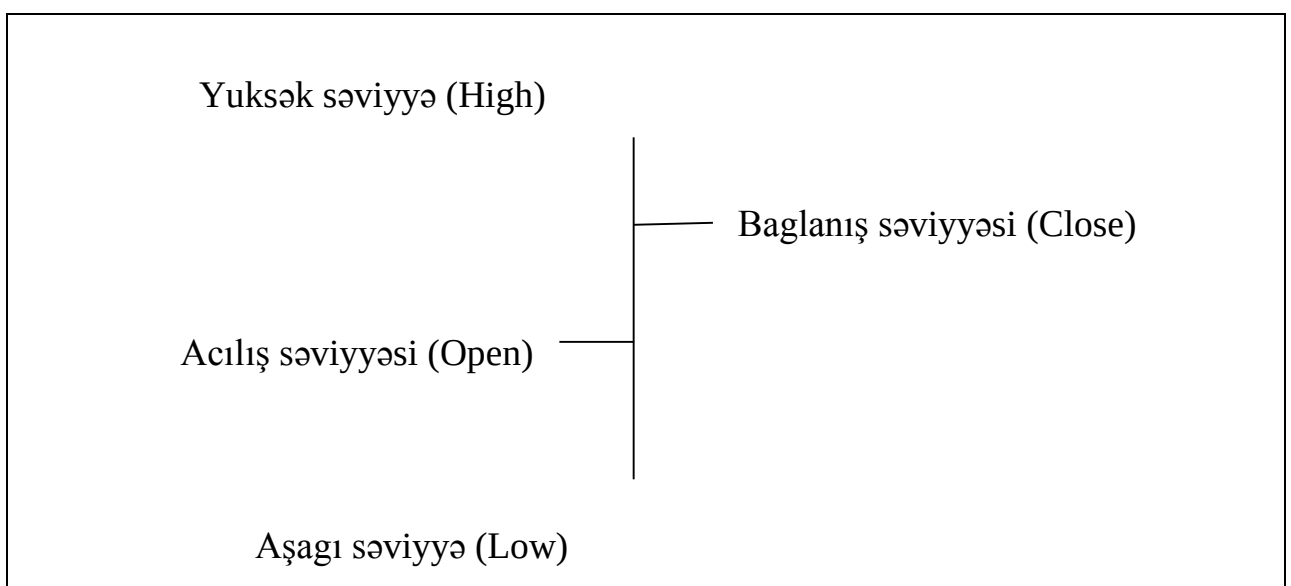

Mənbə: Сипягин Е. В., 2009”

Xətti qrafiklərdən əsasən, digər qrafikləri qurmaq üçün kifayət qədər informasiya olmadıqda, eyni zamanda bu qrafiklərdən çox uzunmüddətli proqnozlar üçün və ya müxtəlif tipli təyinatlara əsaslanan (yəni eyni vaxtda bağlanış qiymətləri və açılış qiymətlərini qeyd etmək) qrafiklər qurmaq lazım gəldikdə istifadə edilir. Beləki, xətti qrafiklərin qurulması üçün sahə böyükdür. Bu qrafiklər günün açılış, bağlanış, ən aşağı və ən yüksək qiymətlərini əks etdirən qrafiklərdir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, proqnozlar üçün bu qrafiklərdən ən son halda (digər qrafikləri qurmaq mümkün olmadıqda) istifadə edilir.

Histoqram (Bar Charts) qrafikdə absis oxunda vaxt, ordinat oxunda isə səhmin qiyməti göstərilir. Histoqram qrafiklər texniki analitiklər, həmçinin digər istifadəçilər tərəfindən ən çox istifadə edilən qrafikdir, çünki bu tip qrafiklər demək olar ki, müəyyən zaman müddətində olan bütün hadisələri əks etdirir. Konkret vaxt intervalı (gün, həftə, ay və s.) şaquli xəttə uyğundur, onun aşağı və yuxarı hissələri bu zaman kəsiyi üçün keçmiş əməliyyatların aşağı və yüksək qiymət dəyərlərini göstərir. Bu şaquli xəttin hansısa yerində bu zaman intervalının günün bağlanış qiymətini göstərən kiçik üfüqi xətt də ola bilər. Bəzən bu zaman kəsiyinin açılış qiymətini göstərən başqa bir üfüqi xətt də olur.

Şəkil 4: Bir intervala aid olan HLOC histoqramının elementlərinin mənası

Mənbə: Минашкин В.Г., 2007

Histoqrama həmçinin High-Low-Open-Close (HLOC) və yaxud da sadəcə olaraq High-Low-Close (HLC) qrafik də adlandırırlar. Histoqrama nümunə qrafik 2 –də göstərilmişdir.

Qrafik 2:Gündəlik interval ilə HLC histoqramına nümunə

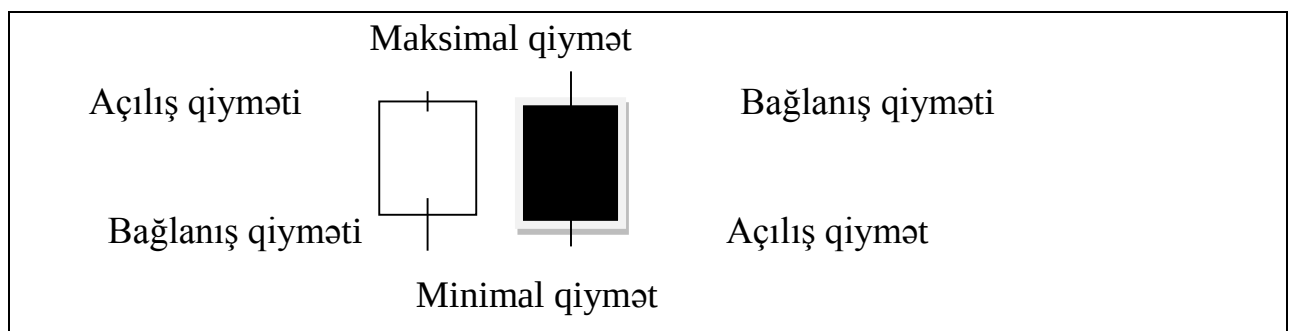

Mənbə: Сипягин Е. В „2009”

Yapon şamları, birja qrafikləri kimi, açılış, bağlanış, maksimum və minimum qiymətlər haqqında məlumatlara əsasən qurulur. Bu məlumatlar bir vaxt müddəti ərzində ticarət aktivliyini əks etdirir.

Bədən adlanan şamın sütunu açılış və bağlanış qiymətləri arasında formalaşır. Əgər, açılış qiyməti bağlanış qiymətindən azdırsa bədən ağ olaraq qalır, əks halda bədən qara rəngə boyanır. Bədənin üstündəki və altındakı şaquli xətlər kölgələr adlanır:

Şəkil 5: “Ağ (öküz)” və “qara (ayı)” şamlar

Mənbə: “Минашкин В.Г., 2007”

“Yapon şamları”qrafikində şamın gövdəsi ağ rəngdədirsə, gün ərzində qiymətlərin qalxdığını, əgər qaradırsa düşdüyünü göstərir. “Yapon şamları”qrafikinə nümunə qrafik 3 –də göstərilmişdir

Qrafik 3.Yapon şamları”qrafikinə nümunə

Mənbə: “Сипягин Е. В .,2009”

Şamın rəngi, bazarda "öküzlərin" və ya "ayıların" üstünlüyünü əks etdirir. “Öküz”- bu, qiymət artımını gözləməklə mal və ya qiymətli kağızlar alan investordur."Öküz bazarı" – bu, yüksək tələbat nəticəsində mümkün qiymət artımı tendensiyasının müşahidə olduğu bazardır."Ayı" – bu, malların və ya qiymətli kağızların qiymətlərini azaltmaq üçün oynayan bir investordur. Ayı bazarı"- bu, yüksək təklif nəticəsində qiymətlərdə azalma tendensiyasının müşahidə olduğu bazardır.

Nöqtə diaqramları texniki təhlildə istifadə edilən ən köhnə qrafik növüdür. Bu, müsbət qiymət dəyişikliklərinin "X"-la və mənfi qiymət dəyişikliklərinin "0" –la qeyd olunduğu xanalar dəstidir. Nöqtə diaqramlarında vaxt amili nəzərə alınmır və bir sütunda bir neçə eyni istiqamətli dəyişikliklər qeyd edilə bilər. Bu qrafiklərin məlumatlılığı düzgün seçilmiş miqyasdan çox asılıdır. Bir işarə bir neçə şərti vahiddə qiymət dəyişikliyi göstərə bilər.

İndikator-qiymətli kağızlar bazarının bu və ya digər dərəcədə qiymətlərin əmələ gəlməsi ilə əlaqəli müxtəlif faktorlarını nəzərə alan xüsusi olaraq hazırlanmış

göstəricidir. Əksər indikatorların fərqli xüsusiyyəti və cəlbediciliyi hərəkətə signal verməkdə nisbi konkretliyidir. Indikatorların əksəriyyəti dəqiqliklə nə vaxt almaq və satmaq lazım olduğunu göstərir.

Texniki təhlildə müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edilsə də, onların hamısı ümumi bir fərziyyəyə əsaslanır: zaman sıralarının təhlil əsasında ümumi inkişaf meylini (trendi) müəyyən etməklə, qiymətlərin gələcək davranışlarını proqnozlaşdırmaq mümkündür. Texniki təhlildə qiymətli kağızlara olan təklif və tələbat, onların məzənnələrinin dinamikası, alqı- satqı üzrə əməliyyatların həcmi nəzərə alınır. Bu təhlil səhmlərin qiymətinə işgüzarlıq riskinin və şirkətin gəlirliliyinin artmasının təsirini nəzərə almır. Belə ki, səhmlərin qiymətinin fond bazarında gözə çarpacaq şəkildə oynaması sübut edir ki, real bazar qiymətləri ilə gözlənilən gəlir arasında əhəmiyyətli dərəcədə böyük fərq olur.

Onu da qeyd edək ki, fond bazarını təhlil edərkən bu təhlil vasitələrinin faktiki olaraq hər ikisindən də istifadə edilir. Lakin fond bazarını təhlil edən şəxslər arasında ən çox texniki təhlilə üstünlük verirlər. Bunun isə əsas səbəbləri texniki təhlilin aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır:

- təhlil prosesinin operativ və nisbətən asan olması;
- böyük sayda səhmlər üzrə təhlil prosesinin mümkün olması.

Başqa bir tərəfdən də, fond bazarının təhlilində ən çox texniki təhlilə üstünlük verən şəxslər fond bazarında uzun müddətə nəzərdə tutulan qiymətləri dəqiq təyin edə bilmirlər. Belə halda onlar fundamental təhlilin bəzi vasitələrindən istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar. Lakin bu məlumatları təhlili aparan istənilən şəxs əldə edə bilmir. Beləliklə, peşəkar bazar işçiləri əsasən texniki təhlil vasitələrindən istifadə edirlər, onların çoxunun isə fundamental təhlil vasitələrindən istifadə etmək imkanları yoxdur.

Beləliklə, fundamental və texniki təhlil qiymətli kağızlar bazarının cari vəziyyətinin statistik öyrənilməsinin ayrılmaz hissəsidir. Texniki təhlildən hər hansı bir dövrdə bazarda cari və gözlənilən qiymət səviyyəsini müəyyən edərkən,

funtamental təhlildən isə bu qiymət səviyyələrinə düzəlişlər olunması vacibliyinin və onların reallığı imkanlarının əsaslandırılması zamanı istifadə olunur.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ STATİSTİK TƏDQIQI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının əsas göstəricilərinin statistik tədqiqi

Məlumdur ki, yığımın investisiyaya çevrilməsi prosesi fond bazarında həyata keçirilir və kapitalın sahələr arası axını burada formalaşır. Fond bazarının carı vəziyyəti mövcud makroiqtisadi konyuktyranı əks etdirir, pul və büdcə siyasəti ilə bağlı tədbirlərin işlənilib hazırlanması ondan asılıdır. Qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqi bazarda aktivlərin idarə edilməsi ilə bağlı əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə şərait yaradır (Musayev E.M., 2010).

Hal-hazırda ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarı maliyyə mənbələrini səmərəli formada yenidən bölüşdürür və investisiyaların iqtisadiyyatın real sektoruna cəlb edilməsi ilə əlaqədar bütün vacib vəzifələri yerinə yetirir.

**Cədvəl 8: 2018-2019- cu ilin 01.01-31.03 –dək ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarı üzrə
ümumi göstəriciləri**

	01.01-31.03.2018-ci il		01.01-31.03.2019-cu il	
	Əqdlərin sayı	Məbləğ(milyon manat)	Əqdlərin sayı	Məbləğ (milyon manat)
Korporativ qiymətli kağızlar	645	806,3	661	801,1
İlkin bazar	18	460,9	46	629,9
Təkrar bazar	627	345,4	615	171,2
Dövlət qiymətli kağızları	346	2608,2	466	3671,8
İlkin bazar	305	2580,6	351	3514,9
Təkrar bazar	41	27,6	115	156,9
Törəmə maliyyə alətləri	25905	2557,0	28743	1089,6
Repo/əks repo	53	214,9	88	101,0
Qiymətli kağızlar bazarı	26949	6186,4	29958	5663,5
İlkin bazar	323	3041,5	397	4144,8
Təkrar bazar	26626	3144,9	29561	1518,7

Mənbə: www.bfb.az, 2020

Ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarının əsas göstəricilərinin statistik tədqiqi etmək üçün əsas informasiyanı “www.bfb.az”, “www.cbar.az” rəsmi saytlarından əldə etmək olar. Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızların tədavülünün

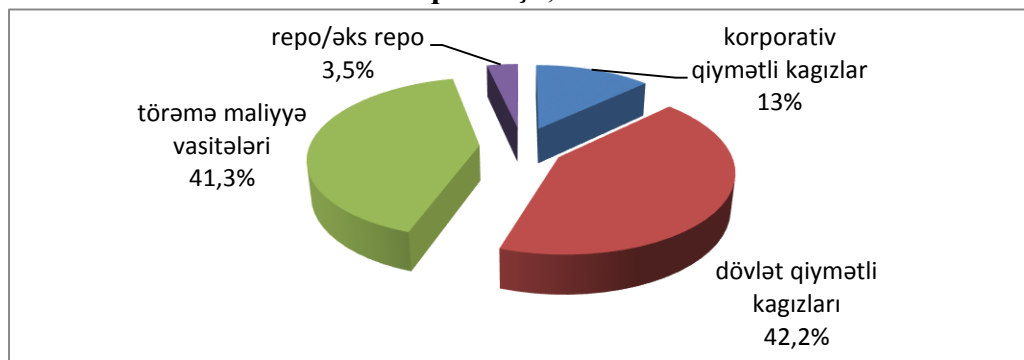
təşkilində BFB mühüm rol oynayır. BFB-nın məlumatlarına əsasən ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarı üzrə ümumi göstəriciləri cədvəl 8-də kimi olmuşdur:

Cədvəldən göründüyü kimi,01.01-31.03.2018–ci ildə qiymətli kağızlar bazarında qeydə alınmış 26949 əqdin 645-i (2,4%) korporativ qiymətli kağızlar, 349-u (1,3%) dövlət qiymətli kağızları,25905-i(96,1%) törəmə maliyyə alətləri, 53-ü(0,2%)repo əməliyyatları üzrə bağlanmışdır.01.01-31.03.2019-cu ildə bazarında qeydə alınmış 29958 əqdin 661-i(2,2%) korporativ qiymətli kağızlar,466-ı (1,6%) dövlət qiymətli kağızları,28743-ü(95,9%) törəmə maliyyə alətləri,88-i (0,3%)repo əməliyyatları üzrə bağlanmışdır.01.01-31.03.2019-cu ildə qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin sayı 01.01-31.03.2018–ci ilə nisbətən 3009 vahid(11,1%)çox olsa da,onun dəyəri522,9 milyon manat (8,5%) azalmışdır.01.01-31.03.2018–ci ildə qiymətli kağızlar bazarı üzrə qeydə alınmış 26949 əqdin 323-ü (1,2%) ilkin, 26626-ı (98,8%) təkrar bazarda bağlanmışdır.Bu il üzrə ilkin bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 3041,5 milyon manat,təkrar bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 3144,9 milyon manat olmuşdur. 01.01-31.03.2019–cu ildə qiymətli kağızlar bazarında 29958 qeydə alınmış əqdlərin 397-i(1,3%) ilkin, 29561-i(98,7%) təkrar bazarda bağlanmışdır.Bu il üzrə ilkin bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 4144,8 milyon manat,təkrar bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 1518,7milyon manat olmuşdur.

Törəmə maliyyə alətləri bazarı ayrı-ayrı ölkələrin valyutalarında ticarətin aparıldığı ən iri maliyyə bazarıdır. Bu bazarda hər hansı bir ölkənin milli valyutasında başqa ölkələrin valyutası alınıb-satılır və alqı-satqı zamanı valyutaların məzənnələri arasında olan fərq bu əməliyyatların gəlirliliyini təşkil edir. 01.01-31.03. 2018–ci ildə törəmə maliyyə alətləri bazarı üzrə bağlanmış əqdlərin sayı 25905 (bütün bağlanmış əqdlərin 96,1%),baglanmış əqdlərin dəyəri 2557,0milyon manat,01.01-31.03. 2019- cu ildə isə uyğun olaraq 28743 (bütün bağlanmış əqdlərin 95,9%),1089,6milyon manat olmuşdur.01.01-31.03.2019-cu ildə törəmə maliyyə alətləri bazarında bağlanmış əqdlərin sayı 01.01-31.03.2018–ci ilə nisbətən 2838 vahid(9,9%)çox olsa da,onun dəyəri 1467,4 milyon manat (57,4%) azalmışdır.

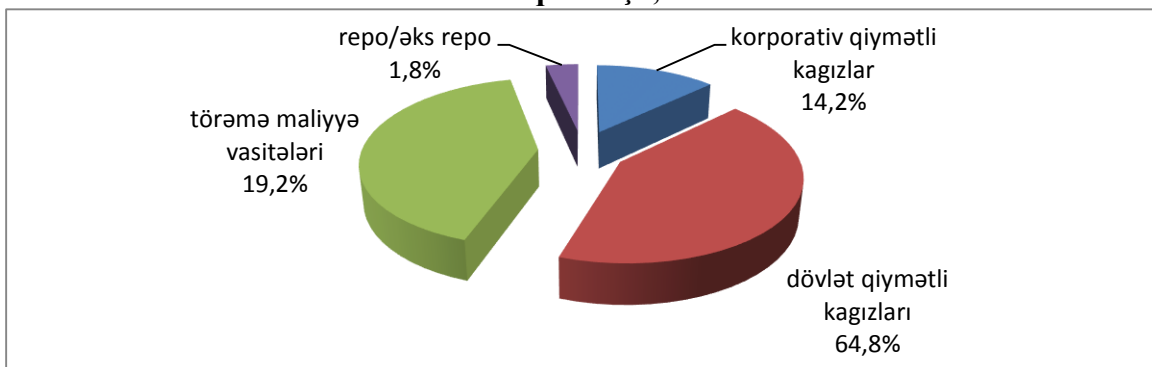
Repo bazarı, fond bazarı iştirakçılarında qısamüddətli borc cəlb etmə imkanlarını təqdim edir. Bu bazarda iştirak edənlər öz aralarında repo əməliyyatlarını bağlamaqla, qısamüddətli maliyyə ehtiyaclarını təmin edirlər. Repo əməliyyatı dedikdə investisiya qiymətli kağızlarının qabaqcadan müəyyən olunmuş şərtlərlə geri satılması öhdəliyinə əsasən alınmasıdır. 01.01-31.03.2018-ci ildə repo əməliyyatları üzrə bağlanmış əqdlərin sayı 53, 2019-cu ildə isə 88 olmuşdur. 2018-ci il üzrə bağlanmış əqdlərin dəyəri 214,9 milyon manat, 2019-cu ildə isə 101,0 milyon manat olmuşdur. 01.01-31.03.2019-cu ildə repo əməliyyatları üzrə bağlanmış əqdlərin sayı 01.01-31.03.2018-ci ilə nisbətən 35 vahid (66,0%) çox olsa da, onun dəyəri 113,9 milyon manat (53,0%) azalmışdır.

Şəkil 6: 01.01-31.03.2018-ci ildə qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilən dövriyyənin quruluşu, %-lə

Mənbə: BFB –nin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 7: 01.01-31.03.2019-cu ildə qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilən dövriyyənin quruluşu, %-lə

Mənbə: BFB –nin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bazarın əsas segmentlərindən biri də korporativ qiymətli kağızlardır. Ölkəmizdə dövlət qiymətli kağızlar bazarından əlavə korporativ qiymətli kağızlar

bazarının yaranması, səhm və istiqrazlar bazarının formalaşmasına və inkişafına səbəb olmuşdur. BFB-nin məlumatlarına əsasən təhlil olunan dövrdə korporativ qiymətli kağızlar bazarında da dəyişikliklər baş vermişdir. 01.01-31.03.2018-ci ildə korporativ qiymətli kağızlar bazarı üzrə qeydə alınmış 645 əqdin 18-i (2,8%) ilkin, 627-i (97,2%) təkrar bazarda bağlanmışdır. Bu il üzrə ilkin bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 460,9 milyon manat, təkrar bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 345,4 milyon manat olmuşdur. 01.01-31.03.2019-cu ildə qiymətli kağızlar bazarında 661 qeydə alınmış əqdlərin 46-ı (7,0%) ilkin, 615-i (93,0%) təkrar bazarda bağlanmışdır. Bu il üzrə ilkin bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 629,9 milyon manat, təkrar bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 171,2 milyon manat olmuşdur. 01.01-31.03.2019-cu ildə korporativ qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin sayı 01.01-31.03.2018-ci ilə nisbətən 16 vahid (0,2%) çox olsa da, onun dəyəri 5,2 milyon manat (0,6%) azalmışdır. Bu barədə daha ətraflı məlumatı aşağıdakı cədvəldən əldə etmək olar:

Cədvəl 9: 2018- 2019 – cu ilin 01.01-31.03-dək ölkəmizin korporativ qiymətli kağızlar bazarı üzrə ümumi göstəriciləri

	2018-ci il		2019-cu il	
	01.01-31.03		01.01-31.03	
	Əqdlərin sayı	Məbləğ (milyon manat)	Əqdlərin sayı	Məbləğ (milyon manat)
Korporativ qiymətli kağızlar	645	806,3	661	801,1
Səhmlər	395	652,5	506	294,4
Səhmlər (ilkin bazar)	8	423,7	20	186,0
Səhmlər (təkrar bazar)	387	228,8	486	108,4
Korporativ istiqrazlar	250	153,8	155	506,7
İlkin bazar (manatla)	10	37,2	21	52,9
İlkin bazar (xarici valyutada)	0	0,0	5	391,0
Təkrar bazar (manatla)	18	80,4	10	51,4
Təkrar bazar (xarici valyutada)	222	36,2	119	11,4

Mənbə: www.bfb.az, 2020

Cədvəldən göründüyü kimi, 01.01-31.03.2018-ci ildə korporativ qiymətli kağızlar bazarında qeydə alınmış 645 əqdin 395-i (61,2%) səhm, 250-si (38,8%) korporativ istiqrazlar bazarında bağlanmışdır. Səhmlər üzrə 395 əqdin 8-i ilkin, 387-si təkrar səhm bazarında bağlanmışdır. Korporativ istiqrazlar üzrə 250 əqdin

10-u ilkin bazarda manatla, 18-i təkrar bazarda manatla, 222-si təkrar bazarda xarici valyutada bağlanmışdır. 01.01-31.03.2019-cu ildə korporativ qiymətli kağızlar bazarında qeydə alınmış 661 əqdin 506-sı (76,6%) səhm, 155-i (23,4%) korporativ istiqrazlar bazarında bağlanmışdır. Səhmlər üzrə 506 əqdin 20-si ilkin, 486-sı təkrar səhm bazarında bağlanmışdır. Korporativ istiqrazlar üzrə 155 əqdin ilkin bazarda 21-i manatla, 5-i xarici valyutada, təkrar bazarda 10-u manatla, 119-u xarici valyutada bağlanmışdır. 01.01-31.03.2018-ci ildə səhm bazarında bağlanmış əqdlərin dəyəri 652,5 milyon manat, o cümlədən ilkin səhm bazarında 423,7 milyon manat, təkrar bazarda 228,8 milyon manat olmuşdur. Korporativ istiqrazlar bazarında bağlanmış əqdlərin dəyəri 153,8 milyon manat, o cümlədən manatla ilkin bazarda 37,2 milyon manat, manatla təkrar bazarda 80,4 milyon manat, xarici valyutada təkrar bazarda 36,2 milyon manat olmuşdur. 01.01-31.03.2019 – cu ildə səhm bazarında bağlanmış əqdlərin dəyəri 294,4 milyon manat, o cümlədən ilkin səhm bazarında 186,6 milyon manat, təkrar bazarda 108,4 milyon manat olmuşdur. Korporativ istiqrazlar bazarında bağlanmış əqdlərin dəyəri 506,7 milyon manat, o cümlədən manatla ilkin bazarda 52,9 milyon manat, xarici valyutada ilkin bazarda 391,0 milyon manat, manatla təkrar bazarda 51,4 milyon manat, xarici valyutada təkrar bazarda 11,4 milyon manat olmuşdur.

Ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarının mühüm elementlərindən biri dövlət qiymətli kağızlar bazarıdır. Respublikamızda dövlət qiymətli kağızlarına dövlət qısamüddətli istiqrazları (Maliyyə Nazirliyi tərəfindən buraxılan) və qısamüddətli notlar (Mərkəzi Bank tərəfindən buraxılan) aiddir. 01.01-31.03.2018-ci ildə dövlət qiymətli kağızlar bazarı üzrə qeydə alınmış 346 əqdin 305-i (88,2%) ilkin, 41-i (11,8%) təkrar bazarda bağlanmışdır. Bu il üzrə ilkin bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 2580,6 milyon manat, təkrar bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 27,6 milyon manat olmuşdur. 01.01-31.03. 2019-cu ildə qiymətli kağızlar bazarında 466 qeydə alınmış əqdlərin 351-i (75,3%) ilkin, 115-i (24,7%) təkrar bazarda bağlanmışdır. Bu il üzrə ilkin bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 3514,9 milyon manat, təkrar bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 156,95 milyon manat olmuşdur. 01.01-31.03.2019-cu ildə

dövlət qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin sayı 01.01-31.03.2018-ci ilə nisbətən 120 vahid(34,7%)çox olsa da,onun dəyəri 1063,6 milyon manat (40,8%) artmışdır.

Cədvəl 10:2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında BFB-nın ticarət dövriyyəsinin orta günlük və orta illik həcmi

Bazarlar	31/12/2019		31/12/2019	
	Əqdlərin orta günlük həcmi (manatla)	Əqdlərin orta günlük sayı	Əqdlərin orta illik həcmi (manatla)	Əqdlərin Sayı
1.Dövlət qiymətli kağızları	48.286.758	8,92	11.781.968.963	2,177
1.1. İlkin bazar	44.578.552	6,48	10.877.166.709	1,581
Dövlət istiqrazları	2.700.854	1,51	659.008.281	368
AMB qiymətli kağızları	41.877.698	4,97	10.218.158.428	1,213
1.2. Təkrar bazar	3.708.206	2,44	904.802.254	596
Dövlət istiqrazları	2.154.694	2,10	525.745.218	513
AMB qiymətli kağızları	1.553.512	0,34	379.057.036	83
2.Korporativ qiymətli kağızları	4.628.067	10,92	1.129.248.340	2,665
2.1. İlkin bazar	684.817	0,24	167.095.367	59
Səhmlər	2.869	0,01	700.000	3
İstiqrazlar	681.948	0,23	166.395.367	56
a)İpoteka istiqrazları	618.884	0,10	151.007.578	25
b)Digər istiqrazlar	63.065	0,13	15.387.789	31
2.2.Təkrar bazar	3.943.250	10,68	962.152.973	2,606
Səhmlər	13.771	8,48	3.360.103	2,069
İstiqrazlar	3.929.479	2,20	958.792.870	537
a)İpoteka istiqrazları	3.754.377	0,19	916.068.096	47
b)Digər istiqrazlar	175.102	2.01	42.724.774	490
3. Repo əməliyyatları	4.600.737	2,53	1.122.579.735	618
Dövlət istiqrazları üzrə	3.021.203	2,23	737.173.415	545
AMB qiymətli kağızları üzrə	1.538.569	0,23	375.410.922	55
Korporativ qiymətli kağızlar üzrə	40.965	0,07	9.995.398	18
Cəmi (1+2+3)	57.515.562	22,38	14.033.797.038	5,460
- o cümlədən: ilkin bazar	45.263.369	6,72	11.044.262.076	1,640
- o cümlədən: təkrar bazar	7.651.456	13,12	1.866.955.227	3,202

Mənbə: www.bfb.az 2020

BFB-nın məlumatlarına əsasən 2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında mövcud olmuş 244 ticarət günü ərzində bütün maliyyə alətləri üzrə bağlanmış əqdlərin orta illik dəyəri 14.033.797.038 manat(o cümlədən,ilkin bazarda 11.044.262.076 manat, təkrar bazarda 1.866.955.227manat),orta günlük dəyəri isə 57.515.562 manat(o

cümlədən,ilkin bazarda 45.263.369 manat,təkrar bazarda 7.651.456manat) olmuşdur.Daha ətraflı informasiya üçün 10-cu cədvələ baxaq:

Cədvəldən göründüyü kimi, 2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında dövlət qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin sayı 2177 (o cümlədən,ilkin bazarda 1,581, təkrar bazarda 596) olmuşdur. Dövlət qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin orta illik dəyəri 11.781.968.963 manat(o cümlədən,ilkin bazarda 10.877.166.709manat,təkrar bazarda 904.802.254 manat), orta günlük dəyəri isə 48.286.758 manat(o cümlədən, ilkin bazarda 44.578.552 manat,təkrar bazarda 3.708.206 manat) olmuşdur. Bu əqdlərin orta günlük sayı 8,92-yə (o cümlədən, ilkin bazarda 6,48 -ə,təkrar bazarda 2,44-ə) bərabər olmuşdur. İlkin bazarda bağlanmış əqdlərin sayı dövlət istiqrazları üzrə 368-ə, AMB-nin qiymətli kağızları üzrə 1,213-ə,təkrar bazarda isə müvafiq olaraq 513-ə və 83-ə bərabər olmuşdur. İlkin bazarda bağlanmış əqdlərin orta illik dəyəri dövlət istiqrazları üzrə 659.008281 manat,AMB-nin qiymətli kağızları üzrə 10.218.158.428 manat,təkrar bazarda isə müvafiq olaraq 525.745.218 manat və 379.057.036 manat olmuşdur. İlkin bazarda bağlanmış əqdlərin orta günlük dəyəri dövlət istiqrazları üzrə 2.700.854 manat, AMB-nin qiymətli kağızları üzrə 41.877.698 manat , təkrar bazarda isə müvafiq olaraq 2.154.694 manat və manat olmuşdur. İlkin bazarda bağlanmış əqdlərin orta günlük sayı dövlət istiqrazları üzrə 1,51-ə,AMB-nin qiymətli kağızları üzrə 4,97-ə, təkrar bazarda isə müvafiq olaraq 2,10 -ə və 0,34-ə bərabər olmuşdur.

2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında korporativ qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin sayı 2665 (o cümlədən, ilkin bazarda 59, təkrar bazarda 2606) olmuşdur. Korporativ qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin orta illik dəyəri 1.129.248.340 manat(o cümlədən, ilkin bazarda 167.095.367 manat,təkrar bazarda 962.152.973 manat),orta günlük dəyəri isə 4.628.067 manat (o cümlədən, ilkin bazarda 684.817 manat,təkrar bazarda 3.943.250 manat) olmuşdur.Bu əqdlərin orta günlük sayı 10,92 -yə (o cümlədən, ilkin bazarda 0,24 -ə,təkrar bazarda 10,68-ə) bərabər olmuşdur.İlkin bazarda bağlanmış əqdlərin sayı səhmlər üzrə 3-ə, istiqrazlar üzrə 56-ya (o cümlədən, ipoteka istiqrazları üzrə 3-ə, digər istiqrazlar

üzrə 31-ə), təkrar bazarda isə müvafiq olaraq 2069-a və 537-yə (o cümlədən, ipoteka istiqrazları üzrə 47-ə, digər istiqrazlar üzrə 490-a) bərabər olmuşdur. İlkin bazarda bağlanmış əqdlərin orta illik dəyəri səhmlər üzrə 700.000 manat, istiqrazlar üzrə 166.395.367 manat (o cümlədən, ipoteka istiqrazları üzrə 151.007.578 manat, digər istiqrazlar üzrə 15.387.789 manat), təkrar bazarda isə müvafiq olaraq 3.360.103 manat və 958.792.870 manat (o cümlədən, ipoteka istiqrazları üzrə 916.068.096 manat, digər istiqrazlar üzrə 42.724.774 manat) olmuşdur. İlkin bazarda bağlanmış əqdlərin orta günlük dəyəri səhmlər üzrə 2.869 manat, istiqrazlar üzrə 681.948 manat (o cümlədən, ipoteka istiqrazları üzrə 618.884 manat, digər istiqrazlar üzrə 63.065 manat), təkrar bazarda isə müvafiq olaraq 13.771 manat və 3.929.479 manat (o cümlədən, ipoteka istiqrazları üzrə 3.754.377 manat, digər istiqrazlar üzrə 175.102 manat) olmuşdur. İlkin bazarda bağlanmış əqdlərin orta günlük sayı səhmlər üzrə 0,01-ə, istiqrazlar üzrə 0,23-ə (o cümlədən, ipoteka istiqrazları üzrə 0,10-a, digər istiqrazlar üzrə 0,13-ə), təkrar bazarda isə müvafiq olaraq 8,48-ə və 2,20-ə (o cümlədən, ipoteka istiqrazları üzrə 0,19-a, digər istiqrazlar üzrə 2,01-ə) bərabər olmuşdur.

2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında repo əməliyyatları üzrə bağlanmış əqdlərin sayı 618 (o cümlədən, dövlət istiqrazları üzrə 545, AMB qiymətli kağızları üzrə 55, korporativ qiymətli kağızlar üzrə 18) olmuşdur. Repo əməliyyatları üzrə bağlanmış əqdlərin orta illik dəyəri 1.122.579.735 manat (o cümlədən, dövlət istiqrazları üzrə 737.173.415 manat, AMB qiymətli kağızları üzrə 375.410.922 manat, korporativ qiymətli kağızlar üzrə 9.995.398 manat), orta günlük dəyəri isə 4.600.737 manat (o cümlədən, dövlət istiqrazları üzrə 3.021.203 manat, AMB qiymətli kağızları üzrə 1.538.569 manat, korporativ qiymətli kağızlar üzrə 40.965 manat) olmuşdur. Bu əqdlərin orta günlük sayı 2,53-ə (o cümlədən, dövlət istiqrazları üzrə 2,23-ə, AMB qiymətli kağızları üzrə 0,23-ə, korporativ qiymətli kağızlar üzrə 0,07-yə) bərabər olmuşdur.

Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarının perspektiv inkişafı üçün respublikamızın əhəmiyyətli potensialı vardır. Onun əsasında respublikada səhmdar cəmiyyətlərinin

sayının çoxluğu, perspektivli şirkətlərin sayının çoxluğu və bu şirkətlərin əlavə qiymətli kağızların buraxılışında marağının olması və s. kimi faktorlar durur.

3.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf istiqamətləri

Qiymətli kağızlar bazarı ölkə iqtisadiyyatının mühüm sahəsidir, hansı ki, maliyyə resursları axınlarını tənzimləməklə, investisiyaların maliyyələşdirilməsinin təsirli mexanizmi kimi onun davamlı iqtisadi artımını təmin edir. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının maliyyələşdirilməsində bu bazarın əhəmiyyətini artırmasını, Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarlarının regionun digər bazarlarında rolunun və mövqeyinin gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı perspektivlərinin öyrənilməsinin aktuallığı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın uğurlu fəaliyyətinin sabit və inkişaf etmiş qiymətli kağızlar bazarı olmadan mümkün olmaması ilə əlaqədardır.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, dövlətimizin iqtisadi siyasət tədbirləri planının prioritetlərdən biri kimi, həmişə Azərbaycan hökumətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında mövcud iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq dövlətin qiymətli kağızlar bazarında apardığı siyasətə daxildir:

- mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarını formalaşdırmaq;
- respublikanın daxili maliyyə resurslarının iqtisadiyyatın real sektorlarına yönəldilməsi üçün şərait yaratmaq;
- xarici investisiyalarının respublika iqtisadiyyatına cəlb edilməsi üçün əlverişli investisiya mühitini yaratmaq;
- bazarda maliyyə sabitliyini və təhlükəsizliyi təmin etmək;
- ölkənin qiymətli kağızlar bazarının global kapital bazarına inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

2011-cı ildən etibarən ölkə Prezidentinin 16.05.2011-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş «2011- 2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı» ilə bağlı Dövlət Proqramının qəbulu və proqramda

göstərilən məqsəd və vəzifələrin icrası nəticəsində respublikamızın qiymətli kağızlar bazarı xeyli inkişaf etmişdir.

Cədvəl 11:Dövlət qiymətli kağızlar bazarını xarakterizə edən əsas göstəricilər

İl, ay	Nominal üzrə dövriyyədəki həcm (mln. manat)			Dövretmə müddəti (gün)			DQK bazarında payı, %	
	Cəmi	DQİ	AMB-nin notları	Cəmi	DQİ	AMB-nin notları	DQİ	AMB-nin notları
2008	410,7	230,6	180,0	40	61	14	56,2	43,8
2009	173,9	164,9	9,0	202	212	19	94,8	5,2
2010	309,7	269,7	40,0	434	496	14	87,1	12,9
2011	250,6	159,4	91,2	488	759	14	63,6	36,4
2012	324,6	204,6	120,0	465	730	13	63,0	37,0
2013	181,4	161,4	20,0	659	739	15	89,0	11,0
2014	227,3	200,3	27,0	644	728	21	88,1	11,9
2015	122,6	122,6	0,0	1021,5	1021,5	-	100,0	0,0
2016	387,1	277,4	109,6	289,8	398,3	15,0	71,7	28,3
2017	1665,4	739,8	925,6	184,4	398,8	13,0	44,4	55,6
2018	1989,2	980,9	1008,3	308,1	613,9	10,5	49,3	50,7
2019								
01	2032,5	982,5	1050,0	307,4	620,6	14,3	48,3	51,7
02	2047,5	997,5	1050,0	315,6	629,2	17,6	48,7	51,3
03	2011,3	1028,0	983,3	331,1	637,1	11,2	51,1	48,9
04	1912,4	1038,0	874,4	355,0	644,9	10,7	54,3	45,7
05	1859,2	1059,2	800,0	377,4	652,3	13,5	57,0	43,0
06	1779,2	1079,2	700,0	392,9	638,7	13,9	60,7	39,3
07	1824,2	1124,2	700,0	396,4	634,6	13,7	61,6	38,4
08	1894,2	1194,2	700,0	430,6	674,1	15,3	63,0	58,6
09	1881,3	1181,3	700,0	416,3	653,4	16,2	63,5	57,4
10	1886,3	1186,3	700,0	441,9	686,3	27,6	62,9	59,0
11	1866,3	1166,3	700,0	449,1	708,9	16,1	62,5	60,0
12	1841,3	1141,3	700,0	443,8	706,7	15,2	62,0	61,3
2020								
01	1428,0	1208,0	220,0	641,8	734,6	131,8	84,6	18,2
02	1506,3	1156,3	350,0	612,8	760,0	126,4	76,8	30,3

Mənbə: www.cbar.az . 2020

Respublikamızın qiymətli kağızlar bazarının inkişafında dövlət qiymətli kağızlar bazarının rolu böyükdür.Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilən dövriyyənin quruluşunda dövlət qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin dəyəri 2018-ci ildə 42,2 %, 2019-cu ildə 64,8% olmaqla ən yüksək

xüsusi çəkiyə malikdir. Daha ətraflı məlumatı 11-ci cədvəldən əldə etmək olar: Cədvəldən göründüyü kimi, 2008-2018-ci illərdə dövlət qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmi 410,7 milyon manatdan 1989,2 milyon manatadək, DQİ üzrə həcmi 230,6 milyon manatdan 980,9 milyon manatadək, AMB notları üzrə 180,0 milyon manatdan 1008,3 milyon manatadək artmışdır.

Cədvəl 12: 2008-2018-ci illərdə dövlət qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmnin dinamikası əsasında mütləq artımın və artım sürətinin hesablanması

İllər	Nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmi (milyon manat)	Mütləq artımın əsas qaydada hesablanması (milyon manat)	Mütləq artımın silsiləvi qaydada hesablanması (milyon manat)	Artım sürətinin əsas qaydada hesablanması (faizlə)	Artım sürətinin silsiləvi qaydada hesablanması (faizlə)
2008	410,7	-	-	-	-
2009	173,9	$173,9 - 410,7 = -236,8$	$173,9 - 410,7 = -236,8$	$(173,9 : 410,7) \times 100 = 42,3$	$(173,9 : 410,7) \times 100 = 42,3$
2010	309,7	$309,7 - 410,7 = -101$	$309,7 - 173,9 = 135,8$	$(309,7 : 410,7) \times 100 = 75,4$	$(309,7 : 173,9) \times 100 = 178,1$
2011	250,6	$250,6 - 410,7 = -160,1$	$250,6 - 309,7 = -59,1$	$(250,6 : 410,7) \times 100 = 61,0$	$(250,6 : 309,7) \times 100 = 80,9$
2012	324,6	$324,6 - 410,7 = -86,1$	$324,6 - 250,6 = 74$	$(324,6 : 410,7) \times 100 = 79,0$	$(324,6 : 250,6) \times 100 = 129,5$
2013	181,4	$181,4 - 410,7 = -229,3$	$181,4 - 324,6 = -143,2$	$(181,4 : 410,7) \times 100 = 44,2$	$(181,4 : 324,6) \times 100 = 55,9$
2014	227,3	$227,3 - 410,7 = -183,4$	$227,3 - 181,4 = 45,9$	$(227,3 : 410,7) \times 100 = 55,3$	$(227,3 : 181,4) \times 100 = 125,3$
2015	122,6	$122,6 - 410,7 = -288,1$	$122,6 - 227,3 = -104,7$	$(122,6 : 410,7) \times 100 = 29,9$	$(122,6 : 227,3) \times 100 = 53,9$
2016	387,1	$387,1 - 410,7 = -23,6$	$387,1 - 122,6 = 264,5$	$(387,1 : 410,7) \times 100 = 94,3$	$(387,1 : 122,6) \times 100 = 315,7$
2017	1665,4	$1665,4 - 410,7 = 1254,7$	$1665,4 - 387,1 = 1278,3$	$(1665,4 : 410,7) \times 100 = 405,5$	$(1665,4 : 387,1) \times 100 = 430,2$
2018	1989,2	$1989,2 - 410,7 = 1578,5$	$1989,2 - 1665,4 = 323,8$	$(1989,2 : 410,7) \times 100 = 484,3$	$(1989,2 : 1665,4) \times 100 = 119,4$

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Milli Bankının məlumatlarına əsasən müəllifin hesablamaları.

Dövlət qiymətli kağızları bazarının nominallar üzrə dövriyyədəki cəmi həcmi 2019-cu ilin yanvar ayında 2032,5 milyon manat olmuşdursa, bu göstəricinin həcmi fevral ayında 2047,5 milyon manat, mart ayında 2011,3 milyon manat, aprel ayında

2008-2018–ci illərdə dövlət qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmnin dinamikasında baş verən dəyişiklikləri müşahidə etmək üçün cədvəl 12-ni və cədvəl 13-ü tərtib edərək hesablamaları həyata keçirək və nəticələr çıxaraq.

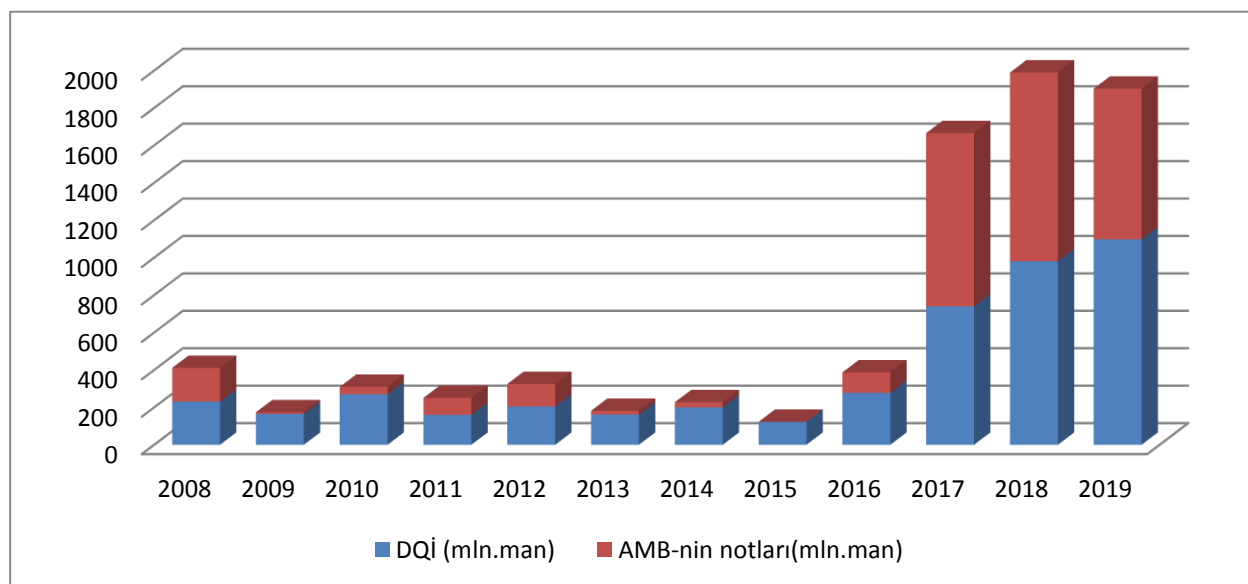
Cədvəl 13:2008-2018–ci illərdə dövlət qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmnin dinamikası əsasında nisbi artımın və 1% nisbi artımın mütləq qiymətinin hesablanması

İllər	Nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmi (milyon manat)	Nisbi artımın əsas qaydada hesablanması	Nisbi artımın silsiləvi qaydada hesablanması	1% nisbi artımın mütləq qiymətinin hesablanması (milyon manat)
2008	410,7	-	-	-
2009	173,9	$\frac{173,9-410,7}{410,7} \times 100 = -57,7\%$	$\frac{173,9 - 410,7}{410,7} \times 100 = 57,7\%$	$0,01 \times 410,7 = 4,1$
2010	309,7	$\frac{309,7-410,7}{410,7} \times 100 = -24,6\%$	$\frac{309,7 - 173,9}{173,9} \times 100 = 78,1$	$0,01 \times 173,9 = 1,7$
2011	250,6	$\frac{250,6 - 410,7}{410,7} \times 100 = -39\%$	$\frac{250,6 - 309,7}{309,7} \times 100 = -19,1\%$	$0,01 \times 309,7 = 3,1$
2012	324,6	$\frac{324,6 - 410,7}{410,7} \times 100 = -21\%$	$\frac{324,6 - 250,6}{250,6} \times 100 = 29,5\%$	$0,01 \times 250,6 = 2,5$
2013	181,4	$\frac{181,4 - 410,7}{410,7} \times 100 = -55,8\%$	$\frac{181,4 - 324,6}{324,6} \times 100 = -44,1\%$	$0,01 \times 324,6 = 3,2$
2014	227,3	$\frac{227,3 - 410,7}{410,7} \times 100 = -44,7\%$	$\frac{227,3 - 181,4}{181,4} \times 100 = 25,3\%$	$0,01 \times 181,4 = 1,8$
2015	122,6	$\frac{122,6 - 410,7}{410,7} \times 100 = -70,1\%$	$\frac{122,6 - 227,3}{227,3} \times 100 = -46,1\%$	$0,01 \times 227,3 = 2,3$
2016	387,1	$\frac{387,1 - 410,7}{410,7} \times 100 = -5,7\%$	$\frac{387,1 - 122,6}{122,6} = 2,2 \text{ dəfə}$	$0,01 \times 122,6 = 1,2$
2017	1665,4	$\frac{1665,4-410,7}{410,7} = 3,1 \text{ dəfə}$	$\frac{1665,4 - 387,1}{387,1} = 3,3 \text{ dəfə}$	$0,01 \times 387,1 = 3,9$
2018	1989,2	$\frac{1989,2 - 410,7}{410,7} = 3,8 \text{ dəfə}$	$\frac{1989,2 - 1665,4}{410,7} \times 100 = 19,4\%$	$0,01 \times 1665,4 = 16,7$

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Milli Bankının məlumatlarına əsasən müəllifin hesablamaları.

Cədvəl 12 və cədvəl 13–ün təhlili göstərir ki, dövlət qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmi 2008-ci ilə nəzərən 2009-cu ildə 236,8 mln.man.(57,7%),2010-cu ildə 101 mln.man.(24,6%),2011-ci ildə 160,1 mln.man.(39,0%), 2012-ci ildə 86,1 mln.man.(21,0%),2013-cü ildə229,3mln.man. (55,8%), 2014-cü ildə 183,4 mln.man. (44,7%), 2015 – ci ildə 288,1mln.man. (70,1%),2016-cı ildə 23,6 mln.man. (5,7%) azalmış, 2017-ci ildə 1254,7mln.man. (3,1dəfə),2018-ci ildə 1578,5 mln.man. (3,8dəfə) artmışdır. Tədqiq olunan müddətdəki hər ili özündən əvvəlki illə müqayisə etdikdə isə qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmnin 2009-cu ildə 236,8 mln.man.(57,7%)azaldığı,2010-cu ildə 135,8 mln.man.(78,1%) artdığı,2011-ci ildə 59,1 mln.man.(19,1%) azaldığı, 2012-ci ildə 74 mln.man.(29,5%)artdığı,2013-cü ildə143,2mln.man.(44,1%) azaldığı,2014-cü ildə 45,9 mln.man.(25,3%) artdığı,2015–ci ildə 104,7 mln.man. (46,1%)azaldığı,2016-cı ildə 264,5mln.man.(2,2 dəfə),2017-ci ildə 1278,3mln.man.(3,3dəfə),2018-ci ildə 323,8mln.man.(19,4%) artdığı məlum olmuşdur.

Şəkil 8: 2008-2019-cu illərdə dövlət qiymətli kağızları bazarında dövriyyənin həcmi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Milli Bankının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

1912,4 milyon manat, may ayında 1859,2 milyon manat, iyun ayında 1779,2 milyon manat,iyul ayında 1824,2 milyon manat,avqust ayında 1894,2 milyon

manat,sentyabr ayında 1881,3milyon manat, oktyabr ayında 1886,3milyon manat, noyabr ayında1866,3 milyon manat, dekabr ayında 1841,3milyon manat, 2020-ci ilin yanvar ayında 1428,0 milyon manat ,fevral ayında 1506,3 milyon manat olmuşdur.Yəni,onun səviyyəsi 2019–cu ilin yanvar ayına nisbətən fevral ayında 0,7 % artsa da,mart ayında 1%,aprel ayınnda 5,3%,may ayında 8,5%,iyun ayında 12,5%,iyul ayında 10,2%,avqust ayında 6,8%,sentyabr ayında 7,4%,oktyabr ayında 7,2%,noyabr ayında7,2%,dekabr ayında 9,4%,2020-ci ilin yanvar ayında 29,7%,fevral ayında 25,9% azalmışdır.Bu göstəricinin 2020-ci ilin yanvar ayındakı səviyyəsini fevral ayı ilə müqayisə etdikdə, 5,5 % artım olduğu müşahidə edilir.

2019–cu ildə dövlət qiymətli kağızları bazarının bütün nominallar üzrə dövriyyədəki orta həcmi :

$$\overline{N_d} = \frac{2032,5+2047,5+2011,3+1912,4+1859,2+1779,2+1824,2+1894,2+1881,3+1886,3+1886,3+1841,3}{12} = 1903,0$$

milyon manat,

DQİ üzrə:

$$\overline{N_d} = \frac{982,5+997,5+1028,0+1038,0+1059,2+1079,2+1124,2+1194,2+1181,3+1186,3+1186,3+1141,3}{12} =1098,2$$

milyon manat,

AMB-nin notları üzrə:

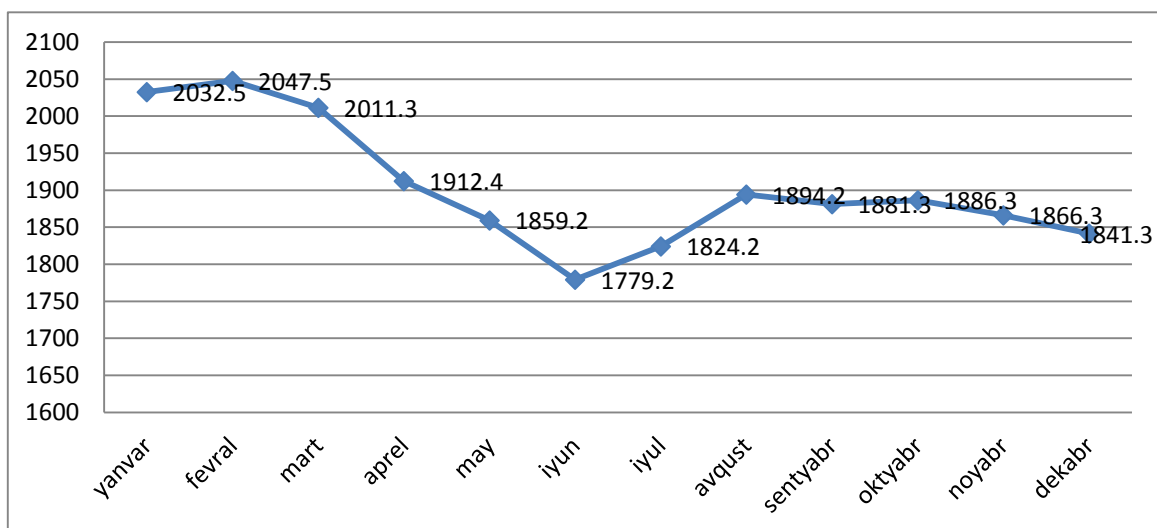
$$\overline{N_d} = \frac{1050,0+1050,0+983,3+874,4+800+700+700+700+700+700+700+700}{12} =804,8 \text{ milyon manat}$$

olmuşdur.

2019–cu ilin yanvar ayında dövlət qiymətli kağızları bazarının nominallar üzrə dövriyyədəki cəmi həcmnin 48,3%-ni(982,5milyon manatını),fevral ayında 48,7%-ni(997,5 milyon manatını),mart ayında51,1%-ni(1028,0milyon manatını), aprel ayınnda54,3%-ni(1038,0milyon manatını),may ayında57,0%-ni (1059,2milyon manatını),iyun ayında60,7%-ni(1079,2milyon manatını),iyul ayında 61,6%-ni(1124,2milyon manatını), avqust ayında 63%-ni(1194,2milyon manatını),sentyabr ayında62,8%-ni(1181,3milyon manatını),oktyabr ayında 62,9%-ni(1186,3milyon manatını),noyabr ayında 62,5%-ni(1166,3milyon manatını),dekabr ayında62,0%-ni(1141,3milyon manatını),2020-ci ilin yanvar ayında84,6%-ni(1208,0milyon

manatını), fevral ayında 76,8%-ni (1156,3 milyon manatını) Maliyyə Nazirliyinin dövriyyəyə çıxartdığı Dövlət Qısamüddətli İstiqrazları (DQİ), müvafiq olaraq 51,7%-ni (1050,0 milyon manatını), 51,3%-ni (1050,0 milyon manatını) 48,9%-ni (983,3 milyon manatını), 45,7%-ni (874,4 milyon manatını), 43,0%-ni (800,0 milyon manatını), 39,3%-ni (700,0 milyon manatını), 38,4%-ni (700,0 milyon manatını), 38,4%-ni (700,0 milyon manatını), 37%-ni (700,0 milyon manatını), 37,2%-ni (700,0 milyon manatını), 37,5%-ni (700,0 milyon manatını), 38%-ni (700,0 milyon manatını), 15,4%-ni (220,0 milyon manatını), 23,2%-ni (350,0 milyon manatını) isə Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) notları təşkil etmişdir. Deməli, 2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında DQİ-lərin ümumi dövriyyədə xüsusi çəkisi 48,3%-dən 62,0%-dək yüksəldiyi halda, AMB-nın notlarının xüsusi çəkisi 51,7 %-dən 38,0%-dək azalmışdır. DQİ-nin və AMB-nın notlarının dövretmə müddəti 2019-cu ilin yanvar ayında müvafiq olaraq 620,6 və 14,3 gün, fevral ayında 629,2 və 17,6 gün, mart ayında 637,1 və 11,2 gün, aprel ayında 644,9 və 10,7 gün, may ayında 652,3 və 13,5 gün, iyun ayında 638,7 və 13,9 gün, iyul ayında 634,6 və 13,7 gün, avqust ayında 674,1 və 15,3 gün, sentyabr ayında 653,4 və 16,2 gün, oktyabr ayında 686,3 və 27,6 gün, noyabr ayında 708,9 və 16,1 gün, dekabr ayında 706,7 və 15,2 gün, 2020-ci ilin yanvar ayında 734,6 və 131,8 gün, fevral ayında 760,0 və 126,4 gün olmuşdur.

Şəkil 9: 2019-cu ilin yanvar- dekabr ayları üzrə dövlət qiymətli kağızları bazarında dövriyyənin həcmi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Milli Bankının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beləliklə, aparılmış təhlilə əsasən demək olar ki, 2008-2019-cu illərdə dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmi əvvəlcə ayrı-ayrı illərdə artıb-azalmış, son üç ildə isə kəskin şəkildə artmışdır. Bu baxımdan dövlət qiymətli kağızlar bazarında nominal üzrə dövriyyənin həcmnin ümumi inkişaf meylinin (trendin) müəyyən edilməsi və gələcək dövr üçün proqnozunun hesablanması mühüm əhəmiyyətə malikdir və bunun üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə edək:

Cədvəl 14: Dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmi üzrə dinamika sırasının analitik hamarlaşdırılması

İllər	Nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmi (milyon manat)(y)	t	t^2	yt
2008	410,7	-11	121	-4517,7
2009	173,9	-9	81	-1565,1
2010	309,7	-7	49	-2167,9
2011	250,6	-5	25	-1253
2012	324,6	-3	9	-973,8
2013	181,4	-1	1	-181,4
2014	227,3	+1	1	227,3
2015	122,6	+3	9	367,8
2016	387,1	+5	25	1935,5
2017	1665,4	+7	49	11657,8
2018	1989,2	+9	81	17902,8
2019	1903,0	+11	121	20933
Cəmi	7945,5	0	572	42365,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Milli Bankının məlumatlarına əsasən müəllifin hesablamaları.

Hesablamalara əsasən trend tənliyinin

$$\bar{y}_t = a_0 + a_1 t$$

(Hüseynli İ.Q. və Əliyev Ə.İ.,2014).

parametrləri

$$a_0 = \frac{7945,5}{12} = 662,1 \quad a_1 = \frac{42365,3}{572} = 74,1$$

bərabərdir və bu parametrlərə əsasən trend tənliyinin modeli aşağıdakı kimi olacaqdır :

$$\bar{y}_t = 662,1 + 74,1t$$

Deməli,Azərbaycan Respublikasının dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmində ayrı-ayrı illərdə artım və azalmalar olrsa da, bütövlükdə onun səviyyəsi 2008-2019-cü illərdə artmaga doğru meyl etmişdir və bu artım orta hesabla illik 74,1 milyon manat təşkil etmişdir.

Model əsasında 2020-2022-ci illər üçün dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmnin proqnozunu hesablasaq, onun 2020-ci ildə 1625,4 milyon manat, 2021–ci ildə 1773,6 milyon manat,2022-ci ildə 1921,8 milyon manat olacağı guman edilir.

Beləliklə, ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazasının inkişafı dinamikdir, onun fəaliyyəti hüquqi baza əsasında formalaşır,fond bazasının tənzimlənməsi təkmilləşdirilir.Lakin respublikamızda fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarı kiçik həcmlidir və oradakı maliyyə vasitələrinin sayı azdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qiymətli kağızlar bazarının statistik öyrənilməsi həm maliyyə məhsullarının, əməliyyat aparan emitentlərin, investorların, maliyyə, qeyri- maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətini, eyni zamanda birjadan kənar qiymətli kağızların dövriyyə proseslərini xarakterizə etməyə, eyni zamanda nəticələr çıxarmağa və bu bazarda vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğunu başa düşməyə imkan verir.

Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının əsas informasiyanın beynəlxalq mənbələri kimi Dünya Bankının, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının və Beynəlxalq Valyuta Fondunun, daxili mənbələri kimi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin və Bakı Fond Birjasının məlumatlarını vurğulamaq lazımdır. Bu məlumatlar dünyanın maliyyə xəritəsini formalaşdırır, informasiya istifadəçilərinə maliyyə bazarında baş verən dəyişiklikləri, birja bazarlarının dinamikasında yaranan uzunmüddətli meyilləri, həmçinin müəssisə maliyyə bazarlarının quruluşunu, inkişaf səviyyəsini, buradan keçən pul vəsaitlərinin istiqamətini və həcmi müəyyən etməyə şərait yaradır.

BFB-nın məlumatlarına əsasən 01.01-31.03.2019-cu ildə bazarında qeydə alınmış 29958 əqdin 661-i (2,2%) korporativ qiymətli kağızlar, 466-ı (1,6%) dövlət qiymətli kağızları, 28743-ü (95,9%) törəmə maliyyə alətləri, 88-i (0,3%) repo əməliyyatları üzrə bağlanmışdır. 01.01-31.03.2019- cu ildə qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin sayı 01.01-31.03.2018-ci ilə nisbətən 3009 vahid (11,1%) çox olsa da, onun dəyəri 522,9 milyon manat (8,5%) azalmışdır.

01.01-31.03. 2019 – cu ildə qiymətli kağızlar bazarında 29958 qeydə alınmış əqdlərin 397-i (1,3%) ilkin, 29561-i (98,7%) təkrar bazarda bağlanmışdır. Bu il üzrə ilkin bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 4144,8 milyon manat, təkrar bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 1518,7 milyon manat olmuşdur.

01.01-31.03.2019- cu ildə törəmə maliyyə alətləri bazarında bağlanmış əqdlərin sayı 01.01-31.03.2018-ci ilə nisbətən 2838 vahid (9,9%) çox olsa da, onun dəyəri 1467,4 milyon manat (57,4%) azalmışdır. 01.01-31.03. 2018 – ci ildə repo əməliyyatları üzrə bağlanmış əqdlərin sayı 53, 2019- cu ildə isə 88 olmuşdur. 2018–

ci il üzrə bağlanmış əqdlərin dəyəri 214,9milyon manat, 2019- cu ildə isə 101,0 milyon manat olmuşdur.01.01-31.03.2019-cu ildə repo əməliyyatları üzrə bağlanmış əqdlərin sayı 01.01-31.03.2018–ci ilə nisbətən 35 vahid(66,0%)çox olsa da,onun dəyəri 113,9 milyon manat (53,0%) azalmışdır.

01.01-31.03.2019–cu ildə qiymətli kağızlar bazarında 661 qeydə alınmış əqdlərin 46-ı (7,0%) ilkin, 615-i (93,0%) təkrar bazarda bağlanmışdır.Bu il üzrə ilkin bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 629,9milyon manat,təkrar bazarda bağlanmış əqdlərin dəyəri 171,2milyon manat olmuşdur. 01.01-31.03.2019- cu ildə korporativ qiymətli kağızlar bazarında bağlanmış əqdlərin sayı 01.01-31.03.2018–ci ilə nisbətən 16 vahid(0,2%)çox olsa da,onun dəyəri 5,2milyon manat (0,6%) azalmışdır.

BFB-nın məlumatlarına əsasən 2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında mövcud olmuş 244 ticarət günü ərzində bütün maliyyə alətləri üzrə bağlanmış əqdlərin orta illik dəyəri 14.033.797.038 manat (o cümlədən, ilkin bazarda 11.044.262.076 manat, təkrar bazarda 1.866.955.227 manat),orta günlük dəyəri isə 57.515.562 manat (o cümlədən, ilkin bazarda 45.263.369 manat, təkrar bazarda 7.651.456 manat)olmuşdur.

Milli Bankın məlumatlarına əsasən 2008-2018–ci illərdə dövlət qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmi 410,7 milyon manatdan 1989,2 milyon manatadək,DQİ üzrə həcmi 230,6 milyon manatdan 980,9 milyon manatadək, AMB notları üzrə 180,0 milyon manatdan 1008,3 milyon manatadək artmışdır.Dövlət qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmi 2008-ci ilə nəzərən 2009-cu ildə 236,8 mln.man.(57,7%),2010-cu ildə 101 mln.man.(24,6%),2011-ci ildə 160,1 mln.man.(39,0%), 2012-ci ildə 86,1 mln.man.(21,0%),2013-cü ildə229,3mln.man. (55,8%), 2014-cü ildə 183,4 mln.man.(44,7%),2015 – ci ildə 288,1mln.man. (70,1%),2016-cı ildə23,6 mln.man. (5,7%)azalmış,2017-ci ildə 1254,7mln.man. (3,1dəfə),2018-ci ildə 1578,5mln.man. (3,8dəfə) artmışdır.

2008-2019–cu illərdə dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmi əvvəlcə ayrı-ayrı illərdə artıb-azalmış, son üç ildə isə kəskin şəkildə artmışdır. Bu

baxımdan dövlət qiymətli kağızlar bazarında nominal üzrə dövriyyənin həcmnin ümumi inkişaf meylinin (trendin) müəyyən edilməsi və gələcək dövr üçün proqnozunun hesablanması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qurulmuş modelə əsasən müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmində ayrı-ayrı illərdə artım və azalmalar olsa da, bütövlükdə onun səviyyəsi 2008-2019-cü illərdə artmağa doğru meyl etmişdir və bu artım orta hesabla illik 74,1 milyon manat təşkil etmişdir. Model əsasında 2020-2022-ci illər üçün dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmnin proqnozunu hesablasaq, onun 2020- ci ildə 1625,4 milyon manat, 2021 – ci ildə 1773,6 milyon manat, 2022-ci ildə 1921,8 milyon manat olacağı guman edilir.

Ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı dinamikdir, onun fəaliyyəti hüquqi baza əsasında formalaşır, fond bazarının tənzimlənməsi təkmilləşdirilir. Lakin respublikamızda fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarı kiçik həcmli və oradakı maliyyə vasitələrinin sayı azdır.

Qiymətli kağızlar bazarının perspektiv inkişafı üçün respublikamızın əhəmiyyətli potensialı vardır. Onun əsasında respublikada səhmdar cəmiyyətlərinin sayının çoxluğu, perspektivli şirkətlərin sayının çoxluğu və bu şirkətlərin əlavə qiymətli kağızların buraxılışında marağının olması və s. kimi faktorlar durur. Ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarının perspektiv inkişafı üçün qiymətli kağızlar bazarının inkişafı prosesində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi öyrənilməli, ölkənin qiymətli kağızlar bazarında uzunmüddətli iştirak etməsi üçün xarici portfel investorlarına dövlət dəstəyi olmalı, dövlətin prioritet vəzifələrinə əsaslanaraq iqtisadiyyatın bu və ya digər sektorlarına xarici investisiyaların axınına, eləcə də yenidən bölüşdürülməsinə nəzarət etməklə, daxili maliyyə bazarı qorunmalıdır. Qiymətli kağızlar bazarı Azərbaycanın milli maraqlarının həyata keçirilməsini təmin etməli, iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşunu asanlaşdırmalı, habelə investorların hüquq və mənafelərinin qorunması üçün səmərəli bir sistem yaratmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 15 may 2015-ci il
2. Abbasov A.H., (2003),Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, “Poliqraf LTD”, 332 səh.;
3. Abbasov A.H., (2005), Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişaf perspektivləri. Bakı, “Bakı Biznes Universiteti”,- 251 səh.;
4. Abbasov A.H. (2007),Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar.Dərslik., Bakı, “İqtisad Universiteti”, - 221 səh.;
- 5.Hüseynli İ.Q., Əliyev Ə.İ., (2014), Statistika. tədris- met. vəs. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,- 212 səh.;
- 6.Qasımova L.L., “Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf məsələləri”, Maliyyə, kredit və pul tədavülü məsələləri jurnalı, 04(311)-2018, səh. 22-28;
- 7.Kərimov A.E.,Babayev A.M.,(2003) Qiymətli kağızlar bazarı. Dərslik,Bakı, “Nasir”,- 480 səh.;
- 8.Məmmədov R.Ş., (1999), Beynəlxalq statistika. Dərs vəsaiti, Bakı, “İqtisad Universiteti”, - 422 səh.;
- 9.Musayev E.M., (2010), “Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının statistik tədqiqi”,iqtisad üzrə fəlsəfə elmləri doktoru almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, -28 səh.;
- 10.Statistika üzrə metodoloji göstərişlər, (2008), II hissə, Bakı, DSK, -368 səh.;
- 11.Teymurova V.E.,(2014), Maliyyə və bank statistikas, Dərs vəsaiti, Bakı, “İqtisad Universiteti”, -135 səh.;
12. Yaqubov S.M., Məmmədov A.C. (2011) Sosial-iqtisadi statistika. Dərslik, Bakı, “İqtisad Universiteti”, - 394 səh.;
13. Zeynallı Ə.T., Zeynallı Z.Ə. (2011) Statistika: sosial – iqtisadi məsələlər, dərslik, Bakı, “Avropa nəşriyyatı”, -544 səh.

Rus dilində:

- 1.Батяева Т.А., Столяров И.И., (2006), Рынок ценных бумаг. Учебное пособие, Москва. “Инфра-М”., - 304 стр.;
- 2.Базилевич В.Д.,(2015), Фондовый рынок. Кн.1. - <https://studbooks.net/>;
- 3.Бердникова Т.Б.,(2002), Рынок ценных бумаг и биржевое дело.,Учебное пособие, Москва. “Инфра-М”.,- 270 стр.;
- 4.Галанов В.А.,(2007), Рынок ценных бумаг . Москва. Инфра-М.,- 379 стр.;
- 5.Дегтярева О.И., Коршунов Н.М., Жуков Е.Ф.,(2004), Рынок ценных бумаг и биржевое дело, Москва. “Юнити-Дана”, - 501 стр.;
6. Ивасенко А. Г.,(2015), Рынок ценных бумаг: инструменты и механизмы функционирования, учеб. пос. / А. Г. Ивасенко, Я. И. Никонова, В. А. Павленко, Москва. “Кно-Рус”,— 272 стр.;
- 7.Кремень В.М., Кремень О.І.(2014) Фінансова статистика ,Нав. пос.Київ, “Центр учбової літ.”, - 368 стр. (<https://studbooks.net/>);
- 8.Малышенко К. А., Малышенко В. А., Прокопенко А. С., Технический анализ рынка ценных бумаг: проблемы, перспективы, российский опыт, Интернет-журнал «Мир науки» ISSN 2309-4265, 2015,- <http://mir-nauki.com/>
- 9.Мельников В.Д.,(2005), Основы финансов, Алматы, “ LEM”– 556 стр.;
- 10.Минашкин В.Г.,(2007),Статистика фондового рынка,Москва.“Московский гос. университет экономики, статистики и информатики”,-118 стр.;
- 11.Миркин Я.М., (2016), Статистика финансовых рынков, учебник / Я.М. Миркин, И.В. Добашина, В.Н. Салин /, Москва. «КноРус», -250 стр.;
- 12.Никонова И.А., (2006),Ценные бумаги для бизнеса, Москва. “Альпина Бизнес Бук”– 361 стр.;
- 13.Салин В.Н.,(2003),Статистика финансов , Москва. “Финансы и статистика” <https://economics.studio//>

İngilis dilində:

1. Avellenda, M., Levy, A. and Paras. A Pricing and hedge derivative securities in markets with uncertain volatilities. Applied mathematical finance, Vol2 , 1995. No 2, 73-88.
2. Azizan, A. N. The predictability power of trading volume volatility in stock index futures market. Journal of derivatives market , Vol 5 , 2008, No 3, 72-90.
3. Butterworth, D., & Holmes, P. The hedge effectiveness of stock index futures, evidence for the FTSE-100 and FTSE mid 250 indexes traded in the UK. Applied Financial Economics, Vol 2, 2001. No 1, 57-68
4. Kavussanos, G. M., & Visvikis, D. I. Hedge effectiveness of the Athens stock index futures contracts. The European Journal of Finance, Vol 14, 2008. No 3, 243-270
5. Simaan, E. Y., & Liuren, W. V. Price Discovery in the US stock options. The Journal of Derivatives, Vol 15, 2007. No 2, 20-38

Elektron resurs:

1. [http: www.bfb.2020](http://www.bfb.2020)
2. [http: www.cbar.az.2020](http://www.cbar.az.2020)

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1:	Qiymətli kağızlar bazarı" anlayışlarının müqayisəli tərifləri.....	14
Cədvəl 2:	Qiymətli kağızlar bazarı iştirakçıları (subyektləri) statistikasının bölmələri.....	21
Cədvəl 3:	Qiymətli kağızlar bazarı haqqında beynəlxalq statistik informasiya mənbələri.....	25
Cədvəl 4:	Qiymətli kağızlar bazarı haqqında daxili statistik informasiya mənbələri.....	26
Cədvəl 5:	Bölünmədən əvvəl və sonra şirkətin səhmlərinin dəyəri və sayı.	42
Cədvəl 6:	Səhmlərin qiymətinin məzənnəsi.....	43
Cədvəl 7:	Dünya fond indeksləri və onların hesablanması üsulları.....	45
Cədvəl 8:	2018-2019- cu ilin 01.01-31.03 –dək ölkəmizin qiymətli kağızlar bazarı üzrə ümumi göstəriciləri.....	58
Cədvəl 9:	2018- 2019 – cu ilin 01.01-31.03-dək ölkəmizin korporativ qiymətli kağızlar bazarı üzrə ümumi göstəriciləri.....	61
Cədvəl 10:	2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında BFB-nın ticarət dövriyyəsinin orta günlük və orta illik həcmi.....	63
Cədvəl 11:	Dövlət qiymətli kağızlar bazarını xarakterizə edən əsas göstəricilər.....	67
Cədvəl 12:	2008-2018–ci illərdə dövlət qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmnin dinamika əsasında mütləq artımın və artım sürətinin hesablanması.....	68
Cədvəl 13:	2008-2018–ci illərdə dövlət qiymətli kağızları bazarının nominal üzrə dövriyyədəki cəmi həcmnin dinamika əsasında nisbi artımın və 1% nisbi artımın mütləq qiymətinin hesablanması.	69
Cədvəl 14:	Dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövriyyənin həcmi üzrə dinamika sırasının analitik hamarlaşdırılması.....	73

ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI

Şəkil 1: Maliyyə bazarının müxtəlif əlamətlər üzrə qruplaşdırılması.....	13
Şəkil 2: Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının makroiqtisadi göstəricilər sistemi.....	46
Şəkil 3: Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının mikroiqtisadi göstəricilər sistemi.....	47
Şəkil 4: Bir intervala aid olan HLOC histoqramının elementlərinin mənası.....	54
Şəkil 5: Ağ (öküz)” və “qara (ayı)” şamlar.....	55
Şəkil 6: 01.01-31.03.2018-ci ildə qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilən dövriyyənin quruluşu,%-lə.....	60
Şəkil 7: 01.01-31.03.2019-cu ildə qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilən dövriyyənin quruluşu,%-lə.....	60
Şəkil 8: 2008-2019–cu illərdə dövlət qiymətli kağızları bazarında dövriyyənin həcmi.....	70
Şəkil 9: 2019-cu ilin yanvar- dekabr ayları üzrə dövlət qiymətli kağızları bazarında dövriyyənin həcmi.....	72

QRAFİKLƏRİN SİYAHISI

Qrafik 1:	Baglanış qiyməti əsasında xətti qrafikə nümunə.....	53
Qrafik 2:	Gündəlik interval ilə HLC histogramına nümunə.....	54
Qrafik 3:	“Yapon samlları”qrafikinə nümunə.....	55